

Fundamentele culturii române

Una dintre cele mai vechi limbi ale Europei

Originea limbii române

Formarea poporului român și a limbii române

Procesul continuității de existență în spațiul carpato-dunărean

Dinamism lingvistic și cultural

Evoluția limbii române în epocile vechi

Limba română în epoca modernă

Tradiție și deschidere culturală
Sincronizarea cu evoluțiile din Europa

Perioada veche a literaturii române

În truda spiritului stă izbânda scrisului

Racordări ale culturii naționale la cultura europeană (I)

Umanismul

Dimitrie Cantemir — *Descrierea Moldovei*

Istoria și limba — argumente ale identității naționale

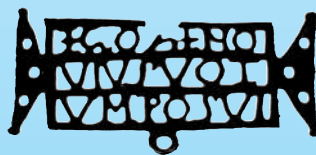
Racordări ale culturii naționale la cultura europeană (II)

Iluminismul

Școala Ardeleană

Ioan Budai-Deleanu

Limba națională — Studii de caz (I, II)

Una dintre cele mai vechi limbi ale Europei

Limba română

Columna
lui Traian

Originea limbii române

Cele două mii de ani de istorie desfășurată în bazinul inferior al Dunării, în stânga și în dreapta fluviului, au făcut din limba română un idiom important al acestui spațiu de civilizație. Fondul latin al limbii române, îndeosebi pe palierul care adăpostește structura gramaticală, s-a dovedit de o mare rezistență, asigurând supraviețuirea și funcționarea în timp a tiparelor primordiale. Aceeași stabilitate a matricelor lingvistice i-a permis limbii române să dea dovadă de o incontestabilă suplețe în mișcarea ei pe verticala istoriei, acceptând modificări, împrumuturi succesive și dezvoltând tendințe de modernizare, răspunzând coerent și convingător necesităților de comunicare și de evoluție, aflându-se tot timpul în acord cu tendința firească a dezvoltării culturale.

Limba latină și moștenitoarele ei. Antichitate și prestanță

O analiză întreprinsă cu mijloace deloc sofisticate conduce la constatarea **înrudirii românei cu celelalte limbi** care descind din latina vorbită pe întinderea Imperiului Roman — **franceza, spaniola, italiana, portugheza, catalana, dialectele retoromane, provensala și dalmata** (limbă dispărută între timp) —, înrudire care le permite lingviștilor să vorbească despre **familia limbilor romanice** sau **neolatine**. Strămoșul comun al acestor limbi a fost **latina populară** sau **vulgară** (*vulgus* în latină însemna „popor”), vorbită de cuceritori, limba militarilor, a administrației imperiale, limba veteranilor, pe care îi lăsau în provincii legiunile, și a coloniștilor, limba stăpânilor — într-un cuvânt —, aureolată de autoritate și putere. Populațiile din provincii au preluat această limbă și, din amestecul cu graiurile locale, s-au alcătuit — prin procese de durată — noile limbi romanice. Coeziunea „familiei” o asigură structura lexicală și gramaticală latină, suport pentru inovațiile particulare. S-a păstrat, în pofida evoluțiilor independente, un fond lexical latin în toate aceste limbi. El grupează cuvinte care se referă la domenii capitale ale vieții omenești (aproape 500 de lexeme) și are un vădit **caracter panromanic**.

Același mecanism a funcționat și în cazul limbii române. Fondul autohton, reprezentat de limba geto-dacă (fond pe care lingviștii îl vor numi mai târziu **substrat**), a furnizat câteva dintre particularitățile ce vor defini individualitatea noului idiom romanice (constituind tot atâtea deosebiri față de celelalte limbi romanice). Cu siguranță că alte trăsături particulare își găsesc originea în specificul latinei

Detaliu de pe Columna lui Traian, monument înalt de 39 m, construit de arhitectul Apolodor din Damasc, în 113 d.Hr., în cinstea victoriilor repurtate de romani asupra dacilor.

dunărene, diferită — în bună măsură — de latina vorbită în Apusul Europei, spre exemplu. Nu trebuie uitat apoi că limba română a apărut și a evoluat în circumstanțe specifice: ea se află la periferia romanității orientale, dezvoltându-se într-un spațiu înconjurat de neamuri slave și de unguri. Această vecinătate „neromanică” și adesea ostilă a obligat limba română să-și conserve stăruitor lexicul latinesc și structura gramaticală primordială, cea latină, dar să dea dovadă, în același timp, și de capacitatea de a primi influențe datorate contactelor îndelungate cu limbi de alte origini — limbile slave, limba maghiară, limba turcă, limba greacă, mai cu seamă sub forma unor împrumuturi lexicale, de a accepta inovații (în raport cu spațiul romanic) și de a-și fortifica profilul inițial prin succesivele „re-romanizări” asigurate de asimilarea unor neologisme de origine latino-romanică.

Daci și romani la începutul mileniului I d.Hr.

Pe *traci*, o populație eterogenă (istoricii îi împart în neamuri tracice sudice și nordice, despărțite de lanțul Munților Balcani) care ocupa un spațiu imens din Boemia până în Asia Mică, de la fluviul Bug și pământurile de la apus de Marea Neagră și până în Peninsula Balcanică, îi pomenea încă Homer. *Geto-dacii*, o ramură a tracilor, aparțineau grupului nordic, împreună cu triballii și moesii. Geții — denumire sub care grecii îi desemnau pe toții tracii nordici — populau zona Dunării de Jos și sunt amintiți întâi în veacul al VI-lea î.Hr. Dacii — termen agreat de istoricii romani —, locuitori mai cu seamă ai zonei cuprinse între Munții Carpați, apar în izvoare în secolele II-I î.Hr.; despre ei vorbește istoricul Herodot (484–415 î.Hr.) atunci când relatează expediția împotriva sciților, a perșilor conduși de împăratul Darius pe la 514 î.Hr. (vorbind despre geți, Herodot — în *Istoria sa*, scrisă probabil pe la 430 î.Hr. —, îi socotea a fi „cei mai viteji și mai drepți dintre tracii”). Dacii formau populația autohtonă a Daciei.

Secolul al II-lea î.Hr. marchează începutul înfloririi civilizației geto-dace, sprijinite pe clarificările ce avuseseră loc în privința conștiinței etnice și exprimate prin realizarea unei remarcabile unități a formelor de cultură și de viață spirituală; apogeul acestei înfloriri va fi atins în veacul I î.Hr., când Burebista, un stăpânitor care se trăgea, după toate probabilitățile, din spațiul getic, a izbutit să adune sub o singură conducere triburile și uniunile de triburi ale geților și ale dacilor. **Regatul lui Burebista** (unii istorici îl numesc imperiu), întemeiat în aproximativ patru

Limba latină

Atunci când este evocată **limba latină** (idiom indo-european), sunt imediat aduse în discuție **variantele ei funcționale: latina clasică și latina vulgară** (populară, vorbită), pentru a furniza substanța unui „construct lingvistic” altfel destul de greu de circumscris. Unul dintre cei mai importanți romaniști ai noștri, Iorgu Iordan, a preferat să-l citeze (în Iorgu Iordan și colaboratorii, *Introducere în lingvistica romanică*, București, 1965, p. 14) pe P. Savy-Lopez (*Le origine neolatine*, Milano, 1920, p. 125) atunci când a vrut să definească raportul dintre cele două variante (care nu alcătuiesc două limbi independente): „*Expresiile latine clasică și latină vulgară nu trebuie luate ca doi termeni contradictorii. Realitatea lingvistică era una singură, nu era nici vulgară, nici clasică, era limba latină! Latina literară nu-i decât o parte din latina vorbită, care a ajuns să se fixeze, pe când toată puterea creatoare, toată forța în mișcare continuă să aparțină latinei vulgare, care se va transforma în limbile romanice de astăzi și care este numai latina.*” Reies din această formulare (care proclamă unitatea, identitatea unică a latinei) preexistența, firească (întrucât era un instrument al comunicării), a latinei vorbite, populare încă din epoca arhaică, codificarea relativ târzie a latinei clasice, dependentă de apariția textelor (fapt întâmplat în veacul al III-lea î.Hr.). Procesul de codificare a latinei clasice (literare) a început în secolul al

Capul lui Traian (bronz)

II-lea î.Hr. și se consolidează în secolul I î.Hr. (și după aceea), odată cu sporirea operelor scrise. Abia acum se poate vorbi despre o separare a formelor populare de cele culte, literare. Nu trebuie să ne gândim însă la deosebiri esențiale. Latina vulgară (populară), întrebuințată în comunicarea cotidiană, ignora uneori normele gramaticale, făcând în acest fel loc „*mișcării în limbă*”, noutăților, inovațiilor, încărcăturii expresive, cuvintelor felurite notate semantic (Iorgu Iordan și colaboratorii, *Introducere*, p. 11). **Latina târzie**, mai ales în ultima ei epocă, va adânci deosebirile dintre **latina clasică** și **latina vulgară**. Autorii *Istoriei limbii române* (Editura Didactică și Pedagogică, București, 1978, p. 42) atrag atenția asupra faptului că noțiunile de „latină populară” și „latină târzie” nu trebuie identificate, ultima fiind subordonată celei dintâi.

Limba latină vorbită (populară, vulgară) pe întreg cuprinsul Imperiului Roman a fișă o unitate notabilă, unitate conservată timp îndelungat pe un teritoriu imens de coerența politică și administrativă a Imperiului Roman, de legăturile economice active. (Compararea limbilor romanice a dovedit că **latina dunăreană**, din care se va forma limba română, nu se deosebea capital de limba latină utilizată în alte zone ale spațiului roman.) Această unitate a latinei populare — care nu interzicea apariția inovațiilor — s-a păstrat, în aria răsăriteană, până prin secolul al IV-lea d.Hr., iar în Apus, încă două veacuri, până în secolul al VI-lea d.Hr. Dezmembrarea marelui imperiu va deschide calea **formării limbilor romanice (neolatine)**.

Familie de dacoromani, monument funerar din sec. II (Aiud, județul Alba)

decenii (82–44 î.Hr.), nu a dăinuit multă vreme, dar a reușit, prin abilitatea politică a conducătorului său, să cuprindă un teritoriu însemnat (granițele sale erau la Marea Neagră, pe Nistru, în Munții Balcani) și să dețină o putere considerabilă. Oștile geto-dace făceau incursiuni pe teritoriul Imperiului Roman, ambițiile acestui stat de a arbitra conflicte locale și de a se amesteca chiar în „afacerile” romanilor crescând. O dezvoltare internă apreciabilă, concretizată în achiziții importante în planul civilizației și al culturii, în evoluțiile atestate în viața rurală și în existența așezărilor de tip urban (geograful Ptolemeu furnizează, în veacul al II-lea d.Hr., o listă a orașelor dacice, în care, pe lângă Sarmizegetusa, capitala statului, apar denumirile unor localități care vor supraviețui cuceririi romane: Apulum [Alba Iulia], Arcidava [Vărădia], Dierna [Orșova], Drobeta [Turnu-Severin], Napoca [Cluj], Porolissum [satul Moigrad, județul Sălaj], Potaissa [Turda]). În anul 44 î.Hr., regele Burebista a murit și statul făurit de el, șubreț și de mișcări centrifuge, s-a dizolvat. Calea legiunilor romane spre Dacia (teritoriu care atrăsese deja atenția conducătorilor succesivi ai imperiului, cuceritori ai Moesiei și ai Dobrogei, teritoriu anexat provinciilor sud-dunărene) era deschisă. În urma războaielor din anii 101–102 și 105–106 d.Hr., rezistența regelui Decebal (pe care Dio Cassius îl descrie „foarte priceput la planurile de război, iscusit în înfăptuirea lor, știind să aleagă prilejul de a-i ataca pe dușmani și a se retrage la timp”) a fost înfrântă și **statul dac** a dispărut de pe harta lumii antice, fără ca populația băștinașă să fie exterminată (așa cum au crezut unii învățați).

Provincia Dacia, înființată de romanii biruitori, era condusă de un reprezentant al împăratului (numit „legatus Augusti pro praetore”) și cuprindea Transilvania (fără Maramureș, Crișana și zona de sud-est), Banatul și partea de apus a Olteniei. Celelalte zone ale fostei Dacii — Muntenia, Moldova de sud și Dobrogea — au fost integrate în provincia Moesia Inferioară. Spre nord, trăiau dacii liberi. Aproape două veacuri a durat stăpânirea romană a Daciei (o Dacie ai cărei locuitori au primit, potrivit edictului împăratului Caracalla — *Constitutio Antoniniana*, din anul 212 d.Hr. —, titlul de „cives romanus”, deci de cetățean roman, ceea ce însemna că autohtonii deprinseseră limba latină și puteau comunica, prin intermediul ei, cu autoritățile). În anul 271, presat probabil de valurile de năvălitori, împăratul Aurelian a retras dincolo de Dunăre, în sud, unde a înființat provincia Dacia Aureliană, legiunile, administrația și, probabil, pătura avută a locuitorilor din orașe (faimoasa „retragere aureliană”). Punctul de maximă colonizare fusese însă atins și la nord de fluviu, acolo unde vor rămâne veteranii, coloniștii, muncitorii de la ocnele de sare și de la minele de aur, locuitorii săraci ai orașelor, cei care trăiau la sate, negustorii. Este adevărat că populația de la nord de Dunăre se găsea, lipsită de apărare, în fața migratorilor, într-o insecuritate care a făcut ca orașele să decadă, iar negoțul să sufere. Dar tot atât de adevărat este faptul că noile condiții i-au obligat pe daco-romani (asupra cărora Roma veghea totuși, căci armatele ei străjuiau *limesul* dunărean, garantând continuarea contactelor culturale, religioase, economice, comerciale) să-și asume o serie de responsabilități, ale căror urmări se vor vedea (*Istoria României. Compendiu*, sub redacția acad. Ștefan Pascu, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1974, p. 45 și urm.).

Sigiliul Romei. Procesul romanizării

În Dacia cucerită, autohtonii au fost integrați în procesul de romanizare. Romanizarea însemna expansiunea Imperiului Roman, atragerea populațiilor asupra cărora se exercita puterea politică și militară în sfera de influență a culturii romane prin **afirmarea unui model cultural superior**, însemna asimilarea lor prin impunerea folosirii limbii latine și a valorilor al căror purtător era acest idiom, fie și în varianta lui „populară”. Și în Dacia, și în Moesia, precum în alte provincii ale imperiului — în Galia ori în Peninsula Iberică, de pildă —, romanizarea a fost un

proces politic, reprezentând o operație desfășurată în chip organizat și consecvent (colonizarea a însemnat aducerea aici a unor locuitori din alte părți ale lumii romane — „ex toto orbe romano”, zicea istoricul Eutropius, latinofoni fără îndoială), cu acea coerență oferită de obicei de susținerea oficială. În cazul Daciei (ca și în cel al altor provincii) și în perspectiva nașterii poporului și a limbii române, **romanizarea**, ca proces istoric întemeiat pe o componentă lingvistică și pe un complex nonlingvistic, trebuie cercetată și în termenii care au condiționat întâi plămădirea **sintezei daco-romane**. Și în această sinteză își află locul două componente etnice — elementul autohton, daco-getic („de bază” — spun autorii *Istoriei limbii române*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1978, p. 25), și elementul roman, purtător al limbii latine. Sinteza daco-romană se cuvine a fi privită ca un proces de durată, continuu, dominat de stratul latin (datorită superiorității și prestigiului său), care a sfârșit prin a asimila stratul autohton, dar atent și la influențele (cu efecte secundare) venite din partea populațiilor migratoare (care s-au succedat pe teritoriul Daciei), împrumuturi asimilate în timp. Limba dacilor și a geților, **traco-daca**, a fost treptat eliminată, **învingând limba latină**. Procesul a fost lung, dar ireversibil, pentru că doar limba latină putea asigura — în ciuda unor opoziții ușor de bănuț — comunicarea pe o „orizontală” (supusă romanizării) și pe „verticală” (raporturile cu autoritățile). Dincolo de însușirea limbii latine, izvoarele istorice și dovezile arheologice vorbesc și despre transferul către autohtoni a unor valori ale civilizației învingătorilor (din sfera bunurilor materiale, a arhitecturii, a urbanisticii, a organizărilor de tip administrativ, din sfera edificărilor spirituale — rituri, credințe — sau a artei). Au apărut astfel, într-o primă fază, o cultură și o civilizație daco-romană de factură pregnant populară, aflată pe o linie ascendentă, cu manifestări în mai toate formele vieții materiale (administrație, urbanizare, comerț, agricultură) și spirituale (creștinismul de formă latină), cu un „vârș” identificabil în colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica, metropolă înființată de romani nu departe de Sarmizegetusa.

Procesul de romanizare a daco-geților s-a desfășurat cu intensitate în timpul stăpânirii imperiale aici (106 și 271 d.Hr.). În acești 165 de ani se cuvine plasată epoca de maximă intensitate, întrucât procesul începuse cu cel puțin două veacuri înainte de înfrângerea lui Decebal, prin pătrunderea la sud de fluviu, mai cu seamă, a înainte-mergătorilor latinității. Romanizarea va dura, lărgindu-și sfera de cuprindere, și după părăsirea Daciei de către autorități, până prin veacul al VII-lea d.Hr. Scythia Minor (Dobrogea) îi va vedea pe soldații imperiali retrăgându-se în anul 602 d.Hr. Istoricii plasează încheierea romanizării — atrăgând atenția că acest proces s-a instalat cu mai multă putere în provincia imperială (adică în centrul Transilvaniei, în Oltenia și în Dobrogea) — în intervalul cuprins între secolele al III-lea și al VII-lea. Urmările realizării procesului de romanizare (insistent susținută, după „retragerea aureliană”, de zonele romanizate de la sud de Dunăre, mai ales de orașe; un fenomen similar s-a petrecut în Dacia, unde centrele urbane au fost mult mai deschise înnoirilor în comparație cu tradiționalele așezări rurale) în Dacia și în Moesia — proces dovedit de relicvele arheologice: locuințe, tezaur, castre, alte fortificații, drumuri, ceramică, obiecte de artă și de folosință casnică, de izvoarele scrise, de cele câteva mii de inscripții —, au condus la apariția condițiilor pentru **formarea poporului român ca entitate etnică și a limbii române ca entitate lingvistică**.

Latinitate și creștinism la Dunărea de Jos

Este în afara oricărei îndoiele prezența creștinilor printre romanii ajunși în Dacia în epoca primei colonizări, printre soldații veniți cu legiunile și veteranii care primesc în noua provincie locuri spre a-și întemeia gospodăria. Învățătura lui Hristos trebuie să fi fost cunoscută și de unii dintre negustorii, agricultorii, păstorii și plugarii ce se

Substratul limbii române

Problema definirii și a descrierii participării autohtone în formarea limbii române, a substratului adică, pare a se înscrie între cele greu de soluționat. Principala cauză o constituie absența textelor care să îngăduie reconstituirea — parțială, firește — a limbii traco-dacilor, de multă vreme dispărute. La dispoziția lingviștilor se află inventarul onomastic (nume de persoane, nume de locuri, nume de ape), fixat în inscripții ori gravat pe monede grecești și romane, inventar cuprinzător (peste 2 000 de forme). Au fost cercetate și inscripțiile (presupus) traco-dace: inscripția de pe inelul de la Ezerovo (Bulgaria), care își păstrează încă taina; inscripția „Decebalus per Scorilo”, de pe un vas (este un soi de ștampilă) descoperit la Grădiștea Muncelului, pe care istoricul Hadrian Daicoviciu (în *Istoria României. Compendiu*, București, 1974, p. 38) a tradus-o „Decebal, fiul lui Scorilo”.

În aceste condiții, s-a apelat la **comparațiile dintre română și albaneză**, pornindu-se de la teza substratului lor comun: **traco-dac** pentru română și **traco-ilir** pentru albaneză. Concluziile formulate arată că, în limba română actuală, **au supraviețuit cam 90 de cuvinte** (în forme evident modificate) **din idiomul autohtonilor din Dacia**. 40 dintre acestea fac parte chiar din **fondul principal lexical**. Cele mai multe sunt substantivele care se referă la om, gospodărie, activități practice (aici și în continuare vom folosi listele de exemple din Maria Cvasnăi Cătanescu, *Limba română. Origini și dezvoltare*, București, 1996, p. 27): *arcea, baci, brâu, buză, cătun, copil, gard, groapă, grumaz, gușă, moș, strungă, vatră*. Câteva substantive denumesc animale: *balaur, barză, căpușă, cioară, mânăz, năpârcă, pupăză, rață, șopârlă, țap, viezure*. Obiectele din natura înconjurătoare au, la fel, denumiri arhaice: nume de plante — *brad, brusture, coacăză, copac, mazăre, mărar*; forme de relief — *baltă, mal, măgură, pârâu*. Verbele și adjectivele sunt mai puțin numeroase: *a ciupi, a scăpăra; ciunt, searbăd*.

Dovezi ale prezenței creștinismului timpuriu în Dacia romanizată

În ultimul timp sunt tot mai numeroși cercetătorii care înclină să plaseze începuturile creștinătății la Dunăre (pe ambele ei țărmuri, în spațiul de geneză al românității), în secolele al II-lea și al III-lea, adică în acea perioadă care corespunde tocmai unei intense acțiuni de colonizare romană a acestui teritoriu. Ideea creștină este coprezentă în procesele primordiale ale alcătuirii poporului român („*Ne-am format în acești timp ca popor romanic și ca popor creștin*” — afirma, reluând opinia altor savanți, Alexe Procopovici, în *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuți, 1922, p. 41–42), creștinismul românesc așezându-se, într-o ordine europeană, după cel grecesc și cel roman. Această primordialitate, conservată și consolidată de gravitarea neîntreruptă a lumii daco-romane către acel Apus latin al originilor pe care Vasile Pârvan (în *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911), examinând dovezile arheologice, a argumentat-o convingător, determină prezența unei terminologii, a unui lexic religios fundamental al românilor format din cuvinte moștenite din latină. Toate aceste vocabule (*lege*, *Dumnezeu*, *cruce*, *biserică*, *botez*, *cu minecătura*, *inger*) ori apelative (*Sânziene*, *Sântion*, *Sântămăria*, *Sânpetru*, *Sângiorz*, *Sânvăsăi*, *Sânmedru*, *Sânnicoară* etc.), de rădăcină latină, arată că ele au apărut timpuriu, odată cu încheierea noii limbi romanice, pe temeuri populare (căci toate confirmă acțiunea legilor fonetice românești), în absența unui vocabular livresc neologic, impus de misionari.

Prezența și inițiativele unor misionari între daco-romanii de la Dunăre (și integralitatea teritoriului de formare a românității, pe ambele maluri ale fluviului, trebuie avută mereu în vedere, cele două zone comunicând netulburat până la dislocările perturbatoare produse de năvălirile slave) au fost însă evocate. Și, pe bună dreptate, căci, dacă lăsam la o parte „epoca apostolică”

îndreptaseră spre Dunăre, ca și de muncitorii de la minele de aur și argint veniți aici din provinciile apusene ale Peninsulei Balcanice (din Dalmația, de pildă), încă înainte de supunerea Daciei de către romani. Contactul dintre noua religie („*prigonită încă și sfioasă prin sine însăși, disprețuitoare de «publicitate», neglijentă în scris și în săpat inscripții*” — Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ed. a II-a, vol. I, București, 1929, p. 14) adusă de coloniști și credințele vechi ale locului a fost nonconflictual. Daco-geții, care credeau în nemurirea sufletului, au primit noua lege, așa după cum au acceptat și limba latină (în varianta ei „vulgară”) adusă de învingători. Se naște aici, la Dunărea de Jos, **un creștinism de factură populară și de formă latină**, a cărui configurare a înglobat destule dintre elementele păgâne păstrate încă de credințele celor două constituențe ale sintezei daco-romane. Urme ale vechilor rituri — acele „*supraviețuiri păgâne*” de care vorbește Mircea Eliade (în *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. III, București, 1992, p. 218 și urm.), superficial creștinate — au fost conservate în acel spațiu al „obiceiurilor” (Mircea Eliade evocă, între altele, obiceiul *colindatului*). Acestea trimit, prin „relictele mistice” și prin simbolurile păstrate, către păgânitatea daco-getică și către o stare romană precreștină.

Limba română — o limbă neolatină

O discuție asupra **latinității limbii române** nu poate începe decât cu acea disertație gravă — fundamentală pentru gândirea umanistă românească — cu care Grigore Ureche (circa 1590–1647) își înobilează *Predoslovla* la *Letopisetul Țării Moldovei* și în care afirmă cu argumente (între ele, învățații timpurilor moderne au descoperit și câteva erori, explicabile, întrucât Ureche nu avea pregătire de lingvist) purcederea latină a limbii române, pusă în evidență, pentru el, de asemănările dintre cuvintele celor două limbi. Era de așteptat acest „excurs lingvistic” de la cel care formulase neșovăielnic fraza capitală pentru identitatea romană a românilor: „[...] *măcară că de la Râm ne tragem, și cu ale lor cuvinte ni-s amestecate*”. Exemplele culese dintr-un lexic fundamental veneau să întărească această afirmație: „*De la râmieni, ce le zicem latini, pâine, ei zic panis; carne, ei zic caro; găina, ei zic galina; muiarea, ei zic mulier; fâmeia, femina; părinte, pater; al nostru, noster și altile multe din limba lătimească, că de ne-am socoti pre amăruntul, toate cuvintele le-am înțelege...*”. Îl va lauda mai târziu pe Ureche („*Laud osârdia răpăosatului Ureche vornicul, carele au făcut cu dragostea țării letopisățul său...*”) pentru contribuțiile sale Miron Costin, în cartea lui consacrată etnogenezei românilor (*De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, 1686–1691), arătând că marele vornic întreprinsese actul trasării unei direcții de cercetare: „[...] *cătu poate să zică fieștecare că numai lui de această țară i-au fostu milă, să nu rămâie întru întunerecul neștiinții...*”. În lucrările umaniștilor noștri, această „direcție” de studiu, care viza temeliile istorico-lingvistice și „îndreptătirile” fundamentale, va fi apoi ilustrată cu teze care își sporesc soliditatea științifică de stolnicul Constantin Cantacuzino (circa 1650–1716) și de către Dimitrie Cantemir (1673–1723), pentru ca apogeul argumentărilor să fie atins, către sfârșitul veacului al XVIII-lea și la începutul celui următor, de învățații șlefuiți în Apus ai Școlii Ardelene, autori ai unor cercetări de primă însemnătate — cărți de istorie, gramatici, dicționare — despre etnogeneza și continuitatea românilor în Dacia, despre originile limbii lor.

Caracterul concis, exemplar și definitiv al formulării izbutite de G. Ureche cu privire la latinitatea limbii române se regăsește și în definiția (de factură genealogică) dată limbii române de către Al. Rosetti: „*Limba română este limba latină*”

vorbită în mod neîntrerupt în partea orientală a Imperiului Roman, cuprinzând provinciile dunărene romanizate (Dacia, Panonia de sud, Dardania, Moesia Superioară și Inferioară), din momentul pătrunderii limbii latine în aceste provincii și până în zilele noastre” (Istoria limbii române, vol. I: De la origini până în secolul al XVII-lea, București, 1978, p. 77). „Strămutarea” (M. Costin) latinei în limba română a fost guvernată de niște legi ale transformării, deci nu a avut un caracter întâmplător. Absența accidentalului este dovedită mai cu seamă în **fonetică**, unde modificările suferite de unele sunete în procesul de transformare au urmat niște sensuri clare (descrise ca tendințe ale evoluției), grupate într-un corpus de **legi fonetice** acționând consecvent și obligatoriu. Aceste legi, cu un caracter istoric, au dictat tipurile de corepondențe dintre cele două sisteme fonetice. Acțiunea lor a încetat atunci când structurile limbii române s-au configurat definitiv. Același caracter sistemic îl vădese și transformările din domeniul **morfologiei**, aici limba română operând, ca și celelalte limbi romanice, mai cu seamă reasezări și simplificări. Modelul morfologic latin și-a păstrat, în aceste evoluții, personalitatea, ușor de sesizat.

Lexicul de origine latină al limbii române (formate și consolidate pe temeiul elementelor latine populare, păstrând — ca idiom romanic — și trăsături arhaice, dar manifestând, în același timp, și deschidere către inovații) impune prin frecvența și obligativitatea cu care este folosit. Cuvintele de proveniență latină sunt de neînlocuit dacă vrem să construim corect o propoziție sau o frază în românește. Puterea de circulație impresionantă a acestor cuvinte stabilește — potrivit teoriei lui Bogdan Petriceicu Hasdeu (în *Cuvente den bătrâni*, vol. II, partea I, București, 1881, p. 91–105) — profilul lexical al limbii române. Lingvistul D. Macrea a cercetat inventarul lexical al poeziilor lui Mihai Eminescu și a constatat că formele latinești au o pondere de 83,02% față de cele slave, care reprezintă 6,93%, și în comparație cu 2,52% lexeme latino-romanice (în *Probleme de lingvistică română*, București, 1961, p. 40). La rezultate asemănătoare a ajuns Luiza Seche luând în considerare ansamblul operei eminesciene, stabilind în poemul *Lucafărul*, cercetat separat, un fond de 1 907 cuvinte, dintre care 1 685 sunt de origine latină (vezi și Sextil Pușcariu, *Limba română*, vol. I, București, 1976, p. 82–85).

Exerciții de redactare și compoziții

- 1) Citiți *Predoslovia* (Introducerea) scrisă de Gr. Ureche la opera *Letopisețul Țării Moldovei* și prezentați, într-un referat, argumentele cronicarului asupra latinității limbii române.
- 2) Citiți *Predoslovia* scrisă de M. Costin la opera *De neamul moldovenilor...* și comparați argumentele cronicarului cu acelea ale predecesorului, folosind — în prezentare — metoda de raționament analogic.
- 3) Alcătuiți, pe grupe de lucru, un proiect de prezentare a evoluției limbii române din latină, structurându-l pe trei nivele: fonetic, morfologic și sintactic; utilizați sursele de documentare precizate în bibliografie.
- 4) Lexicul latin al limbii române s-a dezvoltat din trei surse principale: fondul moștenit, forța derivativă a cuvintelor latinești (circa patru derivate pentru o formă de bază) și împrumutul masiv de neologisme latino-romanice; structurați un referat în care să exemplificați aceste direcții, folosind lucrările indicate în bibliografie.

Cupă de argint din tezaurul dacic de la Săncrăieni, județul Harghita

și tradițiile care fac din Sfântul Apostol Andrei un propovăduitor al legii lui Hristos în Macedonia, Tracia, Scitia și în ținuturile de la Dunăre (de la sud de fluviu puteau sosi, la fel, „unde” apostolice, deoarece în Filipi, cetate tracă, predicaseră Sfântul Apostol Pavel și ucenicii lui), ajungem la câteva demersuri, atestate documentar, ce nu pot fi ignorate. Ele trimit tot către un creștinism de formă latină, dovadă că avuseseră loc în acea epocă limpezirile necesare, delimitările care fixau o anumită apartenență. Cercetările arheologice recente tind, pe de o parte, să șubrezească tot mai insistent opinia (acceptată de mulți savanți) care plasa începuturile creștinismului daco-roman în secolul al IV-lea (Gh. I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, București, 2002). Pe de altă parte, sunt destule și „urmele” arheologice în sprijinul acestui punct de vedere: gema de la Potaissa – Turda, gema de la Constanța, cu scena Răstignirii, și majusculele IHTYS [grecește, în traducere: „Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, Mântuitorul”], martirionul de la Niculițel, donariul de la Biertan — Mediaș, cu monograma lui Hristos și inscripția „Ego Zenovius votum posui” etc.) și care zenuduc în actualitate teza lui Vasile Pârvan (vezi lucrarea amintită mai sus), conform căreia zorile acestei religii în spațiul nord-dunărean nu sunt mai târzii decât veacurile II–III d.Hr., ele fixându-se, deci, într-un timp când autoritatea romană era încă prezentă aici.

Formarea poporului român și a limbii române

Procesul continuității de existență în spațiul carpato-dunărean

Studiu de caz

Teorii asupra genezei poporului român și a limbii române

Daco-romanii și continuitatea existenței lor în provincia Dacia

În știință, există **trei teorii** în legătură cu spațiul etnogenezei românilor, cu teritoriul pe care s-au format poporul român și limba vorbită de el.

1. Teoria nord-dunăreană, ai cărei susținători (D. Cantemir, P. Maior și B.P. Hasdeu) vorbesc despre etnogeneza românilor pe **teritoriul din stânga Dunării**. Dialectele sud-dunărene — aromân, meglenoromân și istroromân — nu-și găsesc însă o explicație științifică în argumentele acestei teorii.

2. Potrivit celei de-a doua teorii, care, în știința românească, are o vechime considerabilă și se bucură de mulți partizani, atât istorici, cât și lingviști (A.D. Xenopol, N. Iorga, S. Pușcariu, A. Rosetti și alții), românii s-au format ca etnie pe un spațiu întins, **la nord și la sud de Dunăre** (Dacia, Dobrogea, Pannonia de Sud, Dardania, Moesia Superioară și Inferioară), spațiu purtând semnele romanizării care au asigurat **unitatea și continuitatea** noului popor. Învățații vorbesc despre **unitate** bazându-se pe dovezile furnizate de arheologie, potrivit cărora, în această lume romanică răsăriteană, Dunărea nu a împiedicat mobilitatea românilor de pe cele două țărmuri (S. Pușcariu a precizat acest lucru), nu a prezentat o graniță lingvistică, etnică și culturală, ci doar o limită cu semnificații militare, administrative și politice. **Continuitatea elementului romanic în Dacia** (într-un proces care i-a inclus și pe dacii liberi)

Cercetările științifice au demonstrat că nu a putut fi vorba de exterminarea dacilor de către cuceritorii romani și nici de „golirea” provinciei în urma retragerii ordonate de împăratul Aurelian. Suprimarea totală a populației din Dacia învinsă (teză întemeiată pe o afirmație — greșit interpretată, dar foarte folosită de adversarii continuității — a lui Eutropius, istoric din veacul al IV-lea d.Hr.: „*Căci Dacia, din cauza războiului îndelungat, fusese sleită de bărbații lui Decebal*”) de către romani ar fi contrazis întreaga practică militară a Romei (pe bună dreptate, Hasdeu a pus drept titlu studiului în care combătea teza exterminării totale întrebarea *Perit-au dacii?*), legiunile nepracticând exterminarea în provinciile cucerite. Dimpotrivă, același Eutropius afirmă că **romanii au desfășurat o politică sistematică de colonizare a Daciei**, interesați de exploatarea resurselor acestui bogat teritoriu. La fel, nu a găsit sprijin în dovezile produse de știință nici ipoteza golirii Daciei după anul 271. Ar fi greu de înțeles (logica istorică s-ar opune) în ce fel retragerea administrației și a legiunilor ar fi putut provoca părăsirea integrală a unei provincii în care condițiile de viață erau favorabile. S-ar fi creat astfel o situație paradoxală: un exod masiv, urmat de o reîntoarcere (cum susțin partizanii „teoriei imigraționiste”) pe aceleași locuri, după câteva secole. Ar fi fost prima migrație înregistrată în Antichitatea târzie și în Evul Mediu pe direcția sud-nord. Cele mai multe mișcări de populație s-au desfășurat pe două direcții importante: est-vest și nord-sud. Aceeași logică a desfășurărilor istorice ne arată că partea cea mai mare a populației trebuie să fi rămas în Dacia, ducându-și mai departe traiul (Sextil Pușcariu, *Limba română*, vol. I, p. 247, 346-347; Grigore Brâncuș, *Istoria cuvintelor — Unitate de limbă și cultură românească*, București, 1991, p. 17-20).

Și această viețuire neîntreruptă, întâi a populației daco-romane, apoi a celei românești s-a desfășurat de la sfârșitul veacului al III-lea până în cel de-al XIII-lea secol. **Dovezile continuității sunt numeroase**, concludente și ele au fost sistematizate de mai multe discipline științifice prin folosirea unor surse variate.

Astfel, în **inventarul lexical al limbii române**, specialiștii au identificat argumente incontestabile ale continuității românești. Între acestea, cuvinte arhaice de origine latină, păstrate doar în Transilvania de nord-vest, în Crișana și în Maramureș (*nea* [< lat. *nivem*] „zăpadă”, *ai* [< lat. *alium*] „usturoi”, *june* [< lat. *juvenis*] „tânăr”, *păcurar* [< lat. *pecorarius*] „cioban”, *pedestru* [< lat. *pedester*] „om sărac”, *Sân Nicoară* „Sfântul Nicolae”) și arătând limpede trăirea neîntreruptă pe aceste teritorii a unei

populații romanizate. Aceste cuvinte — a arătat Sextil Pușcariu — nu sunt prezente în celelalte graiuri dacoromâne. Doar în dacoromână — adică în limba română vorbită în nordul Dunării —, nu și în dialectele sud-dunărene, s-au conservat o serie de termeni care denumesc substanțe și minerale specifice Daciei, precum *aur* (< lat. *aurum*) sau *păcură* (< lat. *picula* < *pix*, *picis*), dovedind vechimea cunoașterii și exploatarei acestor bogății. În Peninsula Balcanică nu au existat câmpuri petrolifere și, ca urmare, denumirea specializată nu s-a păstrat. La fel, la sud de Dunăre, a dispărut încă în vechime *zimbrul*, în timp ce, în Munții Carpați, *bourul* (< lat. *bubalus*) a continuat să reprezinte o pradă căutată de vânători și cuvântul latinesc s-a păstrat. Cum putea persista acest cuvânt în limba unor vorbitori care ar fi migrat dintr-o zonă în care animalul dispăruse demult? Referirea la etimologie este convingătoare pentru câteva „lexicoane” fundamentale ale limbii române. Limbajul lucrătorilor pământului, terminologia crescătorilor de vite (a păstorilor, în primul rând), dicționarul raporturilor dintre români și Dumnezeu atestă toate o mare vechime prin **originea lor latină**, iar această vechime (indiferent de statutul prezent al unui cuvânt sau al altuia) nu poate fi decât atributul sedentarității vorbitorilor în spațiul locuit de ei.

Istoricii, în primul rând cei din vechime, au transmis știri care evocau continuitatea daco-romanilor. Criton, medic al împăratului Traian, autor al scrierii *Getica*, și reputatul istoric Cassius Dio (156–236 d.Hr.), în *Istoria romană*, vorbesc despre pacifizări ale dacilor cu armatele romane. Cei ce se închinau nu puteau fi exterminați și, mai mult, nu ar fi avut cum să fie immortalizați (chiar dacă e vorba de supunere) în sculpturile de pe Columna din forul lui Traian de la Roma.

Aceștia sunt, cu siguranță, acei daci înrolați apoi în legiunile romane (formau cohorțele „dacice”, pomenite în documente) și vor împânzi imperiul, din Macedonia și până în Siria, din Panonia până în Britania.

Nașterea limbii române

„Limba română este limba latină vorbită în mod neîntrerupt în partea orientală a Imperiului Roman, în provinciile carpato-dunărene romanizate, din momentul romanizării și până în zilele noastre” (Florică Dimitrescu și colectivul, *Istoria limbii române*, p. 40). Sunt puține diferențele dintre această definiție și aceea aparținând lui Al. Rosetti (vezi p. 13). Elementul comun celor două circumscrieri subliniază faptul că **limba română reprezintă rezultatul transformării limbii latine dunărene (daco-moesică) într-un nou idiom neolatin**, transformare realizată într-un proces îndelungat — între secolele al V-lea și al VIII-lea —, printr-o serie de modificări care nu i-au alterat esența (*Istoria limbii române*, sub redacția lui Ion Coteanu, vol. II, Editura Academiei, București, 1969, p. 15). Nașterea limbii române este pregătită de expansiunea puterii romane la Dunărea de Jos (pe durata secolelor cu care s-a încheiat vechea eră și a început cea nouă, după nașterea Mântuitorului), de cucerirea Daciei și de romanizarea ei guvernată printr-un program imperial, de dominarea limbii latine în detrimentul idiomului autohton (premisă fundamentală pentru apariția limbii române), de reorganizările petrecute în Imperiul Roman de Răsărit (secolele al IV-lea și al V-lea) — care au asigurat romanității orientale o evoluție aparte în raport cu cea apuseană — și de individualizarea latinei (limbă oficială în această parte a Europei) dunărene (prin achiziționarea unor particularități zonale). **Nașterea limbii române** — constatată de lingviști prin apelul la legile fonetice de trecere de la latină la română, a căror acțiune încetează, proclamând configurarea definitivă a noului idiom — **este așezată de savanți, mai ales în ultimul timp, până în secolul al VIII-lea.**

Secolul al VIII-lea, care a însemnat, în Europa, momentul apariției limbilor romanice, deja înregistrase, spun unii învățați, nașterea limbii române (am putea vorbi, așadar, de o prioritate cronologică), printr-un proces accelerat de condiții

Taler de ceremonie, secolul al XV-lea

constituie „singura explicație științifică a prezenței românilor la nord de Dunăre” (*Istoria României. Compendiu*, p. 81), iar elementul daco-roman de la nord de Dunăre a avut o mare importanță, alcătuind un fel de „nucleu” în formarea limbii și a poporului român.

3. Teoria imigraționistă (denumire sub care sunt adunate opiniile mai multor învățați străini și români ce așază formarea, în exclusivitate, a poporului român **la sud de Dunăre**) îl are ca inițiator pe Franz Joseph Sulzer, urmat de Joseph Karol Eder, Johann Christian Engel, Bartolomeu Kopitar, Robert Roesler și P. Hufalvy. Acești învățați au susținut formarea poporului român la sud de Dunăre, pe un teritoriu aflat undeva, între bulgari și albanezi (de aici, și influențele lingvistice), de unde ar fi imigrat apoi, către jumătatea secolului al XIII-lea (alții evocă veacurile al XII-lea și al XIII-lea), în Țara Românească, Moldova și Ardeal. În Transilvania, românii au sosit, evident, după unguri și după sași, așezați aici și dând stabilitate unor locuri pustii (Stelian Brezeanu, în lucrarea *O istorie a românilor*, p. 35). Caracterul pronunțat politic al acestor teze, care absolutizau ideea evacuării complete a Daciei prin „retragerea aureliană” și „tăcerea surșelor” (absența românilor din izvoarele scrise în mileniul marilor migrații) și lipsa totală a caracterului lor științific au fost demonstrate succesiv, în replicile date de învățații români, începând cu istoricii Școlii Ardelene și continuând cu istoricii și lingviștii moderni și actuali. Și pentru lingviștii români Ov. Densusianu și Al. Philippide, românii au apărut ca popor la sud

de Dunăre, de unde au trecut la nord de fluviu în veacurile al VI-lea și al VII-lea. Unele asemănări ale românei cu limbile albaneză și dalmată l-au convins pe Ov. Densusianu (care admite totuși „păstrarea unui element latin, fără îndoială destul de important, în Dacia și în Moesia” — *Histoire de la langue roumaine*, vol. I, 1901, p. 189 și urm.) că spațiul etnogenezei românilor trebuie căutat în Iliria, către Marea Adriatică. Nici cele câteva trăsături fonetice pe care și-a fondat teoria Al. Philippide nu au convins. Din această „teorie sud-dunăreană”, pe care cercetarea științifică ulterioară n-a confirmat-o, ar putea fi, eventual, reținută ideea apartenenței românei la aria balcanică, însoțită de consecințele ce țin de vecinătate, și anume un substrat comun (pentru română și albaneză, de pildă), contacte, influențe etc.

Hrisov semnat de Matei (Basarab) la 21 mai 1651 (fragment)

Bibliografie

- Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, vol. I: *Originile*, Editura Științifică, București, 1961.
- Sextil Pușcariu, *Limba română*, vol. I: *Privire generală*, Editura Minerva, București, 1976.
- Sextil Pușcariu, *Cercetări și studii*, Editura Minerva, București, 1974.
- Alexandru Rosetti, *Istoria limbii române*, vol. I: *De la origini până în secolul al XVII-lea*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978.

locale, printre care: ruralizarea, degradarea vieții urbane, inexistența în zonă a unor centre culturale prin intermediul cărora s-ar fi putut exercita autoritatea și presiunea latinei clasice (*Istoria României. Compendiu*, p. 70–78; *Istoria limbii române*, vol. II, p. 15–18, 372–374; G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 177–201).

Abordarea problematicii expuse în clasă

- 1) Alcătuiți două grupe de cercetare aplicată: prima extrage informațiile istorice (din manualele aferente), iar a doua consultă selectiv dicționarele lingvistice. Reuniți argumentele care au favorizat procesul romanizării în spațiul dintre Carpați și Dunăre.
- 2) Durata romanizării pe teritoriul carpato-dunărean nu a fost egală; formați grupuri de cercetători care să explice cauzele și evaluați apoi în comun (la nivelul clasei) consecințele acestei inegalități structurale.
- 3) Etnogeneza românească este rezultatul unui proces de sinteză; identificați, pe grupe, și evaluați componentele acestei procesualități istorice și lingvistice.
- 4) Formați un grup de investigație istorică pentru a stabili, pe baza bibliografiei indicate, dovezi asupra continuității românilor în Dacia. Îi amintesc pe „vlahi” bizantinii Kedrenos, Kekaumenos (în cronici din secolul al XI-lea), Ana Komnena (autoarea *Alexiadei*), acte din vremea împăratului Vasile al II-lea din dinastia Macedonenilor. Despre *vlahi* („blahi”), „păstori ai romanilor” și de vechimea lor în Transilvania vorbește, în secolul al XIII-lea, *Gesta Hungarorum*, o cronică anonimă maghiară și un francez, din vremea regilor Carol Robert și Carol de Valois, numindu-i „păstori ai romanilor”, formând un „popor mare” și „răspândit”.
- 5) Definiți, într-o compoziție de sinteză, procesul romanizării, raportându-l la cel de formare a limbii române și la influența exercitată de migrația popoarelor (mai ales slave) atât istoric, cât și lingvistic.

Exerciții de redactare și compoziții

- 1) Elementul autohton (substratul) din limba română — deși redus cantitativ — trebuie studiat pentru cunoașterea graiului nostru străvechi; argumentați această afirmație într-o scurtă compoziție.
- 2) Prezentați, într-o compunere-paralelă, diversitatea opiniilor expuse de savanți în privința spațiului și a epocii în care s-a format limba noastră.
- 3) Alcătuiți un eseu structurat, demonstrând că limba română este de sorginte latină și că aparține familiei de limbi neoromanice; comparați-o cu structura altei limbi romanice cunoscute de voi: italiana, franceza, spaniola sau portugheza.
- 4) Analizați, într-o compoziție, momentele istorico-culturale referitoare la cele mai vechi eșantioane scrise de limbă română.
- 5) Formați un grup de investigație lingvistică pentru a aduce dovezi asupra continuității noastre în Dacia. Dacii sunt pomeniți în inscripții în limba latină din Dacia secolelor I–III d.Hr. (peste 4 000). Dacii oferă știri despre inventarul antroponimic (nume dace: *Dizo*, *Mucatra*, *Scorilo*), despre toponimie, despre procesele de interferare etnică începute (numele „mixt” *Aurelius Daza* este edificator). Dacii, mai târziu daco-romanii, au păstrat denumirile autohtone ale cursurilor de apă din Dacia: *Dunăre*, *Mureș*, *Someș*, *Criș*, *Timiș*, *Argeș*, *Prut*.

Dinamism lingvistic și cultural

Evoluția limbii române în epocile vechi

Începuturile scrisului românesc (secolele al XIII-lea - al XVI-lea)

Secolele al XIII-lea și al XVI-lea marchează **răstimpul dintre destrămarea românei comune și apariția scrisului în limba română** (cu atestări databile, procesul începând, cu siguranță, în ultima parte a secolului al XV-lea). Este vorba de acel timp când pe pământul românesc se produc coagulări de tip politico-administrativ: astfel, *Gesta Hungarorum*, o cronică maghiară anonimă din secolul al XIII-lea, menționează că, în veacul al IX-lea, teritoriul dintre Dunăre și Mureș era condus de voievodul român Glad, că între Tisa, Someș și Mureș stăpânea voievodul Menumorut, iar în Podișul Transilvaniei se afla voievodatul lui Gelu; în același veac, al XIII-lea, în 1247, *Diploma cavalerilor ioaniți* vorbește despre cnezatele din Țara Românească stăpânite de Farcaș, Ioan, Seneslau și Litovoi. Aceste nuclee de organizare teritorială culminează cu acțiunile „descălecătorilor” Basarab I și Bogdan I, cei ce adună sub sceptrul lor, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, micile formațiuni existente, întemeind Țara Românească și Moldova. Transilvania a intrat în Regatul Maghiar, dar s-a bucurat de o autonomie relativă, fiind condusă de voievozi.

Și pentru această perioadă lipsesc, din păcate, textele care ar putea vorbi despre evoluția limbii române. Lingviștii și filologii au căutat însă, prin cercetări sistematice, toate informațiile utilizabile și le-au găsit în scrieri alcătuite pe teritoriul românesc sau în proximitatea lui, redactate în latină, în maghiară și, cu precădere, în slavonă. Cuvintele românești descoperite în aceste texte au luminat, fie și în parte, chestiunile de vocabular, pe cele privind caracteristicile gramaticale, problemele referitoare la toponimie, de antroponimie etc.

Rezervorul cel mai important în această privință l-au furnizat așa-zisele **texte slavo-române**, adică textele slavone scrise pe teritoriul românesc. Dacă inscripțiile slave rămân oarecum izolate (chiar prin vechimea lor remarcabilă: cea de la Mircea Vodă, județul Constanța, poartă chiar o dată — anul 943, cele din grotle de la Murfatlar pot fi plasate la sfârșitul secolului al X-lea și începutul celui de-al XI-lea; la fel, cea de la Bucov, de lângă Ploiești), documentele emise de cancelariile domnești (în Țara Românească, hrisovul cel mai vechi este din anul 1374; pentru Moldova, prima atestare aparține anului 1388, iar din Transilvania s-au păstrat acte datând din 1462–1463) formează un ansamblu divers și bogat, bine organizat, cu stratificări și categorii clar definite în funcție de destinația actelor respective. **Istoriografia în limba slavonă** coincide ca perioadă cu primele încercări de fixare pentru viitorime a

Zorile limbii noastre

Sintagma **limba română comună** este o convenție propusă și acceptată de lingviști pentru a denumi idiomul cu ajutorul căruia comunicau vorbitorii așezați în spațiul romanizat din stânga și din dreapta Dunării. În definiția dată de Sextil Pușcariu, româna comună era „*limba vorbită de strămoșii dacoromânilor, aromânilor, megleniților și istroromânilor de azi, înainte ca orice legătură dintre ei să fie întreruptă*” (Sextil Pușcariu, *Cercetări și studii*, București, 1974, p. 58). Lipsită de atestări documentare, limba română comună i-a obligat pe lingviști să încerce „*să întrevadă trăsăturile comune și să restabilească forma originară*” (Sextil Pușcariu, *Asupra reconstrucției românei primitive*, în vol. *Cercetări și studii*, p. 58), să ajungă la „aspectul general al tuturor schemelor lingvistice existente la un moment dat” (*Istoria limbii române*, vol. II, p. 17). Ea reflecta, prin unitatea ei (Al. Rosetti), însăși unitatea comunității vorbitorilor (exprimată și teritorial, și pe palierul civilizației). Mai târziu, această unitate arhaică — datorată coerenței latinei dunărene și formată într-un proces lent, care a durat câteva veacuri — s-a destrămat în timp și au apărut cele **patru dialecte românești: dacoromân, aromân, meglenoromân și istroromân**.

O vocală nouă, *ă*, completează sistemul deja moștenit din latina dunăreană: *a, e, i, o, u*. Diftongii (*ie, ea, oa, oi, ai, au, iu*) și triftongii (*iea, ieu*) dau o culoare particulară grupului vocalic.

Pocal din secolul al VII-lea (Mănăstirea Negru Vodă, Argeș)

Și consoanele oferă câteva noutăți: grupurile consonantice — *č, ĝ* (valoarea lor fonetică poate fi observată din grafii precum *ce, ge, ci, gñ, đ* și *t* (do-ua africate — una sonoră și alta surdă), sunetele individuale și grupurile de sunete muiate: *n'* (*n* moale), *l'* (*l* moale), *c l'* și *g l'* (grupuri indestructibile, cu ultima componentă puternic muiată). Izolat, în diverse zone ale limbii române comune, puteau apărea variante locale. Așezarea în timp a existenței românei comune poate fi legată de două „date”: secolul al VII-lea, ca **moment al transformării latinei dunărene în limbă română**, și veacurile XI–XII, când **unitatea limbii române comune se destramă**, apărând diferențierile dialectale între nordul și sudul Dunării. Istoricii limbii române au sistematizat multe elemente care le-au permis să fixeze mai ales limita superioară a românei comune, adică acel timp când sud-dunărenii — aromânii, meglenoromânii și istroromânii — s-au despărțit de dacoromâni. Prin urmare, putem fixa **limita superioară de existență a românei comune între secolele al X-lea și al XII-lea**.

Textele „rotacizante” și biruința limbii române asupra slavonei

Problemele legate de geneza **primelor texte românești (rotacismul)** este un fenomen fonetic care constă în trecerea lui *n* intervocalic la *r* în cuvintele moștenite din latină: *bine* > *bire*, *adună* > *adură* etc.) au prilejuit controverse aprinse între specialiști. Textele zise „rotacizante” (*Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Hurmuzachi*, *Psaltirea Voronețeană* și *Codicele Voronețean*) s-au păstrat în copii fără dată. Analiza limbii acestora i-a convins pe specialiști că ele

istoriei românilor: *Cronica scurtă a Moldovei* (1352–1451), *Letopisețul de când, cu voia lui Dumnezeu, s-au început Țara Moldovei*, redactat la curtea lui Ștefan cel Mare, letopisețele mănăstirești, cronicile călugărilor (Macarie, Eftimie și Azarie) din secolul al XVI-lea, cronicile muntene în limba slavonă, pierdute azi, dar ușor de refăcut cu ajutorul compilațiilor târzii. **Literatura română de expresie slavonă** dispune și de o scriere capitală pentru evoluția genului parenetic în spațiul postbizantin — *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* (1520–1521), operă de pedagogie monarhică („sfaturi pentru prinț”) cu un vădit caracter enciclopedic. Se adaugă scrierile religioase aparținând unor „genuri” felurite: *lirică religioasă* (la sfârșitul secolului al XV-lea, monahul Filotei de la Cozia a compus niște imnuri denumite *Pripeale*), *hagiografie* (*Mucenicia sfântului Ioan cel Nou de la Suceava*, compusă în preajma anului 1415) etc. Cuvinte românești au pătruns și în **documentele latinești** scrise în Transilvania de timpuriu (căci statutul limbii latine devine unul oficial începând abia din secolul al XI-lea). Limba latină este folosită în Cancelaria voievozilor Transilvaniei, fiind impusă în actul utilizării ei, prin școli, și protejată de oficialități. În actele interne, unde referirile la stări de lucruri din interiorul țării predomină, prezența formelor românești este explicabilă. Chiar dacă aparițiile lor au fost sporadice — în veacul al XVI-lea, românismele din hrisoavele scrise în slavonă se apropie de 400 —, cu ajutorul lexemelor românești, lingviștii au reușit să precizeze momente importante din istoria limbii române, din mersul prin timp al feluritelor categorii gramaticale (substantivele incluse în aceste documente i-au informat în legătură cu desinențele de număr sau cu flexiunea acestora la singular ori la plural).

Perioada veche — Dimensiunea religioasă a existenței și formarea conștiinței istorice

Începând din secolul al XVI-lea, **scrisul în limba română** a devenit biruitor, iar limba română, fixată de acum în texte, își dezvăluise fazele evoluției sale, marcându-și istoria. Cultura română renunță la haina de împrumut a slavonei, își creează propriile instrumente de șlefuire și îmbracă valorile originale în limba națională, descoperindu-i virtuțile. **Cel dintâi monument de limbă și stil** (conform opiniei lui P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, 1965, p. 117–118) este considerată *Scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung* către judele Johannes Benkner al Brașovului, document nedatat, dar așezat în timp — 29–30 iunie 1521 — de Nicolae Iorga (în urma analizei împrejurărilor istorice care l-au produs).

Asistăm, în secolele a XVI-lea și al XVII-lea, la o spectaculoasă înscriere a limbii române între limbile de cultură ale Europei. Încrederea în virtuțile limbii naționale, „apărarea” și „ilustrarea” lor prin lărgirea considerabilă a spațiilor accesibile cuvântului scris și tipărit, angajarea în efortul complex de transpunere în românește a tradiției literare deja acumulate și de completare a secvențelor necesare unei literaturi bine individualizate, în fine, dialogul pe care cărturari români îl încep acum cu acei conaționali știutori de carte (fără a părăsi comunicarea cu reprezentanții altor culturi) — toate acestea se grupează în **atitudini și idei, teoretice și practice, de veritabilă esență umanistă**.

Din anii 20 ai secolului al XVII-lea, supranumit „secolul de aur”, și până în primele decenii ale veacului al XVIII-lea, literatura română acumulează o zestre importantă, întreprinde operații capitale de constituire și de modernizare a sistemului genurilor literare. Lângă speciile **literaturii religioase**, precumpănitoare în secolul al XVI-lea și reprezentate în bună măsură de traduceri și de copii ale textelor slavone, își face apariția **literatura laică**. Odată instalate, formele laice intră rapid într-un proces de diversificare tematică și de achiziționare a unor modalități artistice noi, toate

însemnând acumulări în depozitul de mijloace stilistice ale limbii române. **Istoriografia** este, fără îndoială, **genul literar dominant**, iar reprezentanții ei — Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, Mihail Moxa (cel care face racordarea istoriei naționale cu mersul universal al evenimentelor), Radu Greceanu, Radu Popescu, Constantin Cantacuzino stolnicul și alți cărturari — alcătuiesc „secțiunea de aur” a scrisului istoriografic medieval. Îi va urma, la începutul secolului al XVIII-lea, Dimitrie Cantemir, primul scriitor român al epocii moderne, care va continua dialogurile importante începute de predecesori (cu erudiții conaționali și cu savanții străini), luminând începuturile neamului (pregătind, astfel, viitoarele sinteze de istorie națională) și comunicând învățaților Europei marile adevăruri legate de ființa popoului său.

Oratoria — atât cea **laică** (discursurile politice, diplomatice, panegiricele), cât și cea **religioasă** (predicile) — are în Varlaam (mitropolitul Moldovei) și în Antim Ivireanul (tipograf eminent, scriitor și înalt ierarh al Țării Românești) prețuitori ai tradiției bizantine și, deopotrivă, ai înnoirilor retorice și tematice. Lucrările *Cartea românească de învățătură* (1643) a mitropolitului Varlaam și *Didahiile* compuse de Antim Ivireanul constituie momente de incontestabilă performanță ale **elocvenței ecleziastice**, victorii incontestabile ale scrisului românesc.

Prin Dosoftei, și el mitropolit al Moldovei, **literatura română a intrat în posesia limbajului liric** (*Psaltirea pre versuri tocmită...*, 1673) și a limbajului liturgic (*Dumnezăiasca Liturghie*, 1679). Cărturarii Bisericii apărau vechea credință ortodoxă a românilor (mitropolitul Varlaam va redacta, în 1645, *Răspunsul împotriva Catehismului calvinesc*, inaugurând la noi, **polemica dogmatică**), pregăteau **ridicarea limbii române la rangul de limbă de cult** (lui Dosoftei, care tălmăcea, în 1679, liturghiile fundamentale, îi va urma, în 1713, Antim Ivireanul) și nu se sfiau să colaboreze cu învățații laici pentru împlinirea misiunilor importante. În urma acestei cooperări, limba română a trecut, în secolul al XVII-lea, examenul ei fundamental (început cândva, în 1582, prin tipărirea *Paliei de la Orăștie* și continuat, în 1648, prin *Noul Testament de la Bălgrad* al mitropolitului Simion Ștefan), reprezentat de imprimarea, în anul 1688, a *Bibliei de la București*, cea dintâi tălmăcire românească integrală a Vechiului și a Noului Testament, **carte teologică îndeplinind o nobilă funcție unificatoare la nivelul limbii române literare**.

Scriitorii din veacul al XVII-lea continuă să traducă, literatura română fiind mereu una deschisă. **Traducătorii** (trebuie să-l pomenim aici pe Udriște Năsturel, eminent tălmăcitor de scrieri religioase și de cărți populare, poet și prefațator) **continuă programul de transpunere în limba națională a mai vechilor scrieri redactate în slavonă** (*Învățăturile lui Neagoe Basarab* și *Viața patriarhului Nifon*, text compus la începutul veacului al XVI-lea de Gavriil Protul, își află acum veșmânt românesc). Acești tălmăcitori își concentrează atenția asupra **cărților populare** (*Alexandria*, *Floarea Darurilor*), redactându-se în limba română și **scrieri cu un caracter predominant juridic**. Vasile Lupu și Matei Basarab conferă două „embleme juridice” domniilor lor: *Carte românească de învățătură* (Iași, 1646) și *Îndreptarea legii* (Târgoviște, 1652).

Literatura română din secolul al XVII-lea, cartea manuscrisă, dar mai ales cea tipărită, rezultate ale unor eforturi general-românești, a înlăturat opreliștile și i-a unit pe fiii aceluiași neam, a celebrat victoria limbii române (a cărei latinitate istoricii o proclamau cu mândrie), impunând un statut suprem inteligibilității acestei biruințe în spirit (Coresi, Simion Ștefan — conștient și el de unitatea limbii române —, Varlaam, Dosoftei și, după ei, atâția alții), a întreprins **unirea prin limbă și cultură**, singura coagulare posibilă în acel timp.

au fost efectuate în secolul al XVI-lea după niște originale realizate în veacul precedent, pierdute. Caracteristicile lingvistice ale acestor traduceri, unele aparținând, probabil, originalelor pierdute, altele explicate prin imixtiunile copiștilor, i-au îndreptat pe cercetători către Moldova de nord (fenomenul fonetic al rotacismului era specific, în limba română veche, pentru nordul Transilvaniei și Bucovina) și spre zona de vest a țării (către Banat și ținutul Hunedoarei). În campania de promovare și instapănire a limbii române în cultură, **literatura nereligioasă** câștigă teren. Lăsând la o parte folosirea timpurie a limbii române în cancelariile voievodale, în corespondența privată sau în actele întocmite între particulari, constatăm că producțiile din principalele „genuri” literare ale timpului sunt redactate tot mai des într-o formă lingvistică națională. **Scrierile juridice (pravilele)** de la sfârșitul secolului al XVI-lea, **operele istorice** (începând cu acea primă *Istorie a lui Mihai Viteazul*), speciile „beletristice”, literatura sapiențială și multe altele precedă „reformarea” lingvistică a cultului religios (mai ales în Țara Românească și în Moldova). Acestea subrezesc pozițiile slavonei și impun, prin numărul mare al celor ce produceau cultură de expresie românească, retragerea ultimelor obstacole așezate pe un drum croit de sensurile unei dezvoltări firești.

Caracteristicile românei vechi

Trăsăturile fonetice ale limbii române vechi circumscriu două variante ale acestui idiom: **varianta nordică** (acoperă Moldova și zona de vest a teritoriului dacoromân, Banatul și Hunedoara) și **varianta sudică** (Muntenia). Variantei nordice îi sunt proprii dentala *dz* (*dzua* „zi”) și prepalatala *ǰ* [*ge, gi*] (*ǰiudeț* „judecător”), amândouă consoane sonore, prezența rotacismului (*bură* „bună”) și absența diftongului *ii* (câne „câine”). În varianta sudică, rotacismul nu este atestat, dentala folosită este *z*, iar prepalatala normală *j*, diftongul *ii* este prezent în contextele care îl justifică din punct de vedere

istoric (*câine, mâine, pâine*). Reflexele sudice vor deveni, adesea, norme în varianta literară modernă a limbii române. În **morfologie**, se întâlnesc destule trăsături arhaice. Utilizarea cuvintelor respective pe aproape întreg spațiul românesc le-a asigurat supraviețuirea, conferind limbii un plus de unitate în acest compartiment. O astfel de trăsătură comună este folosirea unei forme unice pentru singular și plural a imperfectului la persoana a III-a: *el / ei zicea, el / ei cânta*. **Inventarul lexical** al limbii române este arhaizant, stereotip în traducerea din secolul al XVI-lea, neizbutind să se smulgă de sub presiunea originalelor (care erau, concomitent, și surse de împrumuturi — slave, cele mai multe, mai rar grecești). Știința de carte a scriitorilor va fi cheia către **diversificarea, îmbogățirea și modernizarea lexicului**. Fondul latin de cuvinte (mereu consolidat, căci scriitorii noștri din vechime aveau conștiința apartenenței la lumea romanică) face din limba română o modalitate de exprimare dinamică, capabilă să primească **neologisme** și să le adapteze. **Spiritul latin** se manifestă în contactele neîntrerupte pe care româna le-a avut cu alte limbi. Fondul latin a făcut din limba română un vehicul cultural plin de virtuți, a asigurat continuitatea și legătura „nedezruptă” (cum zicea Cantemir) între faza veche și cea modernă ale limbii române. Cărțile religioase și laice tipărite în centrele valahe (București, Târgoviște, Râmnicu-Vâlcea) au contribuit la instalarea **variantei munteneste a limbii române** în ipostaza de **normă a limbii standard** în acea prefacere fundamentală care înseamnă **modernitate**.

Icoană reprezentând-o pe Cuvioasa Paraschiva, secolul al XVII-lea (Moldova)

Abordarea problematicii expuse în clasă

- 1) Citiți *Scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung* și alcătuiți trei grupe de lucru care să extragă cuvintele românești de origine latină, pe cele de origine slavă și slovismele persistente încă. Interpretați fenomenul de bilingvism slavo-român.
- 2) Formați două grupe de cercetare și selectați, dintr-o antologie de texte românești vechi, două fragmente de texte rotacizante. Analizați particularitățile acestora mai ales la nivel fonetic și gramatical.
- 3) Constituiți două echipe de lucru, puneți în paralel un text cronicăresc în limbaj moldovenesc și unul redactat în limbaj muntenesc, stabilind toate deosebirile la nivel lexico-gramatical înregistrate.
- 4) Instituți un grup de finalizare a cercetării întreprinse, care să prezinte concluzii asupra etapelor principale ale evoluției scrisului românesc.

Exerciții de redactare și compoziții

- 1) Prezentați, într-o compunere-paralelă, trăsăturile celor patru dialecte românești, punând în evidență asemănările și deosebirile dintre ele; insistați, în prezentarea documentară, asupra dialectului dacoromân.
- 2) În secolul al XVI-lea, apare și se dezvoltă scrisul în limba română; analizați, într-un eseu de sinteză, impactul istoric, lingvistic și cultural al acestui fenomen major asupra civilizației autohtone, dar mai ales asupra dezvoltării literaturii în limba națională.
- 3) Diaconului Coresi îi aparține cea mai veche tipăritură în limba română, *Catehism (Întrebare creștinească)*, din 1559–1560. Dezvoltați, într-un eseu, importanța afirmațiilor coresiene despre necesitatea oficerii serviciului divin în graiul poporului: „[...] *Și scoasem sfânta Evanghelie și Zece cuvinte și Tatăl nostru și Credința apostolilor, să înțeleagă toți oamenii cîne-s rumâni creștini, cum grăiaște sfântul Pavel apostol către corinteani, 14 capete: «În sfânta besearecă, mai bine e a grăi 5 cuvinte cu înțeles decât 10 mie de cuvinte neînțelese în limba striină».*”
- 4) **Limbă și comunicare (actualizare)** — Pornind de la faimoasa teorie privitoare la necesitatea împrumuturilor de cuvinte comparate cu circulația banilor (expusă cu intuiție lingvistică de Simion Ștefan în 1648 și reproduasă de noi în **Studiul de caz** de la p. 43), realizați un eseu informativ despre bogăția și diversitatea neologismelor împrumutate sau formate, de-a lungul timpului, de limba română.
- 5) **Limbă și comunicare (actualizare)** — Selectați, dintr-o crestomație de texte românești (religioase și laice) datând din secolele al XVI-lea – al XVII-lea, câteva eșantioane exemplificative și evidențiați aspectele evolutive ale limbii spre norma literară, alături de expresivitatea unor structuri fonetice, morfologice și sintactice din limba noastră veche.

Limba română în epoca modernă

Tradiție și deschidere culturală

Sincronizarea cu evoluțiile din Europa

Epoca modernă, începând cu ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, durează până către mijlocul veacului al XX-lea și este marcată de un ansamblu de schimbări — în toate compartimentele limbii —, modificări în care poate fi identificat progresul (tocmai în succesiunea secvențelor ce compun această perioadă, sensibil deosebite una față de alta) și chiar transformarea radicală. A fost o perioadă în care cultura română și-a căutat modele și a privit către ele, a dorit, ambițioasă, să-și păstreze identitatea („specificul național” a suscitât o lungă dezbateră, mai aprinsă și mai întinsă decât în oricare altă cultură romanică), dar a năzuit și să-și sincronizeze mersul cu evoluțiile din Europa.

Sfârșitul secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului următor operează trecerea către epoca modernă (unii istorici numesc acest răstimp **epocă de tranziție**), timp definit de filosofia Luminilor, adoptată nu doar de învățații Școlii Ardelene, ci și de scriitorii de dincoace de munți. Formele și temele vetuste sunt, pe rând, părăsite. Cultura românească, literatura tind să se laicizeze, să separe subiectele de meditație ale Bisericii de cele care îi preocupau pe oamenii de carte, de știință și de artă. Dragostea pentru Dumnezeu (gr. *agapè*) bate în retragere în fața lui *Eros*. Văcăreștii și Barbu Paris Mumuleanu, în Țara Românească, Costache Conachi, în Moldova, glorifică iubirea senzuală în versuri după modele europene neoclasiche. În duh iluminist, învățații proclamă dreptul tuturor de a se emancipa, de a se înălța prin instrucție, de a atinge **fericirea** obsesiv căutată în acea vreme. În plus, **iluminismul românesc**, dezvoltat mai cu seamă de savanții Școlii Ardelene, **are** — spre deosebire de cel european — **un profund caracter național**. **Latinitatea**, proclamată cu mândrie, asigură și platforma necesară pentru revendicarea drepturilor sociale și politice ale românilor (căci ea conferea vechime și noblețe). Argumentarea continuității românilor pe pământul Daciei și statutul lor de moștenitori ai făuritorilor celei mai înfloritoare civilizații au însemnat dreptul pe care acest neam îl avea la elevare prin instrucție (școlile românești își vor asuma această sarcină) și prin cultură. Savanții Școlii Ardelene au făcut din latinitate centrul tuturor dezbaterilor pe care le-au organizat: cele privitoare la origine, la folosirea literelor și a ortografiei latine (exagerările fiind de înțeles), la alcătuirea lucrărilor lingvistice (gramatici, dicționare) care normau și guvernau folosirea limbii române, la îndrumarea acestui idiom

Pașoptismul istoric și literar, o mișcare de renaștere spirituală a românilor

Un rol covârșitor îl vor îndeplini **pașoptiștii** romantici și epoca lor (1830–1860), cu idealurile de eliberare socială și națională pe care le va proclama Revoluția de la 1848 și cu programele de **unitate națională**.

Limba română, în cadrul căreia tendințele unificatoare acționau deja, va servi acest gând al unității naționale și va contribui la realizarea lui. Ion Heliade Rădulescu își va sfătui confrății să scrie (limba română trebuia să aibă „biblioteca” în stare să o definească și să o legitimeze), iar Mihail Kogălniceanu, în *Introducția* publicată în primul număr al „Daciei literare” (1840), îi îndemna pe scriitorii să cercezeze creația populară, istoria, natura.

Renașterea culturală a românilor — o renaștere modernă — se declanșase. Românii încep să meargă la teatru, să citească gazetele, să se intereseze de vestimentația europeană și să-și procure mobilă apuseană, cărțile sunt tipărite în tiraje mai mari, oamenii de carte înființează societăți și asociații cu țeluri declarate de propensiune culturală, se deschid librării, se înființează biblioteci, încercându-se modelarea unui **gust estetic nou**.

În școli, limba greacă bate în retragere în fața românei, programele școlare au un conținut tot mai apropiat de cele din instituțiile apusene, în timp ce tot mai mulți tineri pleacă să studieze în Apus, iar acasă, la Iași și la București, protipendada — care părăsise

narghileaua și veșmintele orientale — începe să vorbească francezește și să privească tot mai insistent (inclusiv la mersul ideilor) către Apus.

„Lățirea științelor și a cunoștințelor — scria într-un număr din 1838 al „Gazetei de Transilvania” George Bariț —, împărtășirea ideilor la toate clasele de oameni! strigă astăzi toate națiile, toate stăpânirile cele înțelepte și părintești: mijloacele la acestea sunt cărțile, literatura, scrierile periodice lăfite și propovăduite la toți.” Dincolo de afirmarea rolului pe care pașoptiștii îl rezervau culturii, aflăm în aceste cuvinte funcția precumpănitoare pe care aceiași pașoptiști o rezervau **scrisului** în demersul cultural.

Publicațiile periodice devin acum un instrument căutat și exploatat. În zonele din apropierea granițelor (la Cernăuți, la Buda), dar și mai departe (la Leipzig), apar gazete în limba română; Ion Heliade Rădulescu scoate la București, începând din 1829, „Curierul românesc” (cu banii lui Dinicu Golescu), Gheorghe Asachi tipărește la Iași, tot în 1829, „Albina românească” (amândouă gazetele vor avea suplimente culturale: „Curierul de ambele sexe” și „Alăuta românească”), în timp ce George Bariț editează, din 1838, la Brașov, „Gazeta de Transilvania”, iar Mihail Kogălniceanu, în 1840, revista „Dacia literară”.

Emil Bardasare, *Lectură*

pe calea re-romanizării, proces sinonim cu modernizarea. În toate cele trei Țări Române, de altfel, a început în această perioadă un proces de „occidentalizare romanică a culturii românești” (Al. Niculescu, *Istoria limbii române. Introducere*, vol. I, 1988, p. 118–135), dovadă că țintele evoluției erau identice. Pentru Țara Românească și pentru Moldova, **lumea romanică apuseană** se deschide acum, interesul față de această zonă sporind într-un ritm alert și decisiv.

Procesul relatinizării și limba română astăzi

Relatinizarea, îmbogățirea vocabularului limbii române cu împrumuturi din limbile romanice, trăsătură a epocii moderne, va continua și în perioada contemporană (care debutează la jumătatea secolului al XX-lea). Cu deosebire sunt supuse acestui proces de alimentare lexicală (completat și de **derivatele** alcătuite în interiorul limbii române) limbajele de specialitate, terminologia tehnico-științifică. Vocabularul limbii române, astfel îmbogățit (pe palierul cult al limbii) prin **împrumuturi romani-ce**, devine mai unitar (în primul rând datorită persoanelor instruite) și — la nivelul **terminologiilor** — chiar se internaționalizează, ajungând să consune cu inventarele lexicale ale altor idiomuri.

Unitatea limbii române (firească, întrucât româna este limba oficială a unui stat național unitar) nu exclude unele diferențieri teritoriale, de natură socială sau culturală, după cum, la fel, nu se împotrivesc unei așteptate diversități apărute pe palierul stilistic al limbii.

Această varietate lingvistică dă culoare instrumentului de comunicare aflat la dispoziția întregii comunități românești (**limba română actuală**), având — prin urmare — un caracter național și acoperind trebuințele „lumii” românești prin transmiterea informațiilor în domeniul științei, al artei, în mass-media (presă, televiziune, radio), în școală, în relațiile administrative, în orice tip de activitate intelectuală. Pentru a putea îndeplini aceste funcții majore, limba trebuie să asculte — prin vorbitorii ei — de niște **norme și reguli** care ordonează pronunția (reguli ortoepice), scrierea (reguli ortografice), dar și construcția unităților de comunicare (reguli gramaticale). Normarea — reflectând, deopotrivă, tradiția lingvistică și instruirea vorbitorilor — conferă limbii române un caracter îngrijit, elevat, îi asigură corectitudinea. Normele lingvistice stabilite (cu forme de exprimare în fonetică, morfologie, sintaxă, lexic, punctuație) nu sunt facultative, respectarea lor și a regulilor care derivă din ele, preocupare a școlii, fiind o marcă a utilizării îngrijite a limbii. Instrucția ar trebui să ne protejeze în fața aceluia *deci* de la începutul secvențelor de comunicare ale celor mai puțin familiarizați cu regulile. Aceeași deprindere sistematică a regulilor trebuie să le impună vorbitorilor folosirea obligatorie (căci este o regulă morfosintactică) a prepoziției simple *pe* ca marcă a acuzativului: *profesorul pe care l-am prețuit, piesa pe care am văzut-o* etc. Absența acestui instrument gramatical îl trădează imediat pe vorbitorul incult, ca și pe cel obedient în fața unor „mode” și „modele” periculoase.

Respectarea normelor și a regulilor asigură **stabilitate** limbii române, conferindu-i un **aspect conservator**, de care depinde în cel mai înalt grad unitatea ei. Întrebuințarea curentă a unor termeni în felurite domenii, modalitățile diferite de realizare a expresivității fac din limbă un ansamblu dinamic, deschis inovației atât în forma orală, cât și în cea scrisă. Inovația înseamnă, atunci când corespunde spiritului limbii, modernizare și adecvare. Am văzut mai sus că, în epoca veche, normele (organizate într-un sistem dublu) individualizau două variante literare ale limbii române: tipul nordic și tipul sudic. În epoca modernă, **normele literare**, șlefuite continuu de istoria limbii, **au devenit unice**, au desființat diferențele dialectale,

organizându-se într-un **sistem supradialectal**. La constituirea acestui sistem au luat parte toate variantele teritoriale (regionale), dar funcția covârșitoare au jucat-o faptele lingvistice de tip sudic, **muntenesc**. Lingviștii afirmă că limba română literară de azi are o **bază dialectală muntenească**.

În această limbă literară, unitară în ansamblul ei, se disting variante de limbaj cultivat, circumscrise de specializarea funcțiilor de comunicare. Într-un fel va arăta o secvență de comunicare într-o năvelă și altfel un paragraf al unui articol de ziar. Ies astfel în evidență **stilurile funcționale**, variante culturale ale limbii literare. Elementele care diferențiază un stil de altul sunt furnizate de scopul comunicării, de trăsăturile ei, de finalitatea enunțului respectiv și de încărcătura lor culturală (Ion Coteanu, *Stilistica funcțională a limbii române*, vol. I, 1973, p. 48 și urm.). Cercetările de stilistică definesc **patru stiluri funcționale** fundamentale în interiorul limbii române literare: **stilul științific**, **stilul juridico-administrativ**, **stilul publicistic** și **stilul beletristic**. În cadrul fiecăruia dintre aceste stiluri, circumscrise ca grupări convenționale, ființează un mare număr de subvariante. Să cercetăm stilul beletristic, de pildă, de o varietate impresionantă datorită, mai ales, mijloacelor de realizare a expresivității. Subvariantele depind aici de curentul literar ale cărui instrumente le mănuieste scriitorul sau de direcția la care el aderă, de pretențiile genului literar (epic, liric, dramatic) sau ale speciei căreia îi aparține „produsul” literar (exigențele năvelei deosebindu-se de cele ale comediei ori de cele ale sonetului), de categoriile estetice promovate (comic, tragic, absurd, parabolic, dramatic etc.), de încărcătura retorică pusă în operă (stil savant, popular, oral, satiric, sentențios, polemic ș.a.m.d.), bineînțeles, de personalitatea scriitorului, condiționată și ea de foarte mulți factori (între care competența, performanța și originalitatea lui).

Aceste stiluri, cu particularități proprii, dar cu o trăsătură obligatorie comună — folosirea corectă a limbii —, au apărut în diferite epoci din istoria limbii române. Primul domeniu stilistic configurat a fost **stilul juridico-administrativ**. Cele dintâi elemente trebuie căutate în hrisoavele de cancelarie, în discursurile rostite de soli sau de domnitori, în codicele de legi apărute încă din secolul al XVI-lea. În literatura predominant istoriografică pot fi găsite formele incipiente ale **stilului științific**. Cultura română a avut marea șansă care s-a numit Dimitrie Cantemir. În textele acestuia, redactate în limba română, se află tentative declarate de organizare a limbajelor retoricii, ale filosofiei, logicii, istoriografiei, arheologiei, ale filologiei etc., prin apelul la neologisme și la forme derivate și compuse cu material lexical autohton. În aceleași texte de istoriografie, în bogata literatură a cronicilor, se găsesc primele construcții aparținând **stilului beletristic**. Efortul retoric dovedit în primele cronici scrise în românește, depus conștient, poate fi asemuit efortului artistic. Prima tradiție narativă încheată în aceste cronici — cu povestirile ei, descrierile și cu portretele uneori memorabile — va fi apoi completată simetric de limbajul liric, ale cărui baze le pun Dosoftei și M. Costin în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Poezia va beneficia — cea dintâi ca gen — de o autonomizare a limbajului odată cu versificatorii de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cultivatori ai versului neoclasic. Ultimul în acest șir a fost **stilul publicistic**, apariția lui depinzând de ieșirea — mai târzie — în lume a primelor publicații periodice românești.

Istoria limbii române, în varianta ei literară, înseamnă un lung proces de șlefuire, de la primele traduceri (care au fost tălmăciri literare) și până la textele literaturii contemporane, o lungă strădanie — în care s-au topit eforturile fiecărui cărturar, fie el scriitor sau om de știință —, consumată pentru înălțarea și împodobirea limbii române, căci — zicea prin 1795 un condeier al cărui nume nu se cunoaște — „prin poliirea stilului și deprinderea în învățături s-au înălțat firea a multor neamuri până la cea mai înaltă stare a nemuririi”.

Șirul publicațiilor (unele cu viață scurtă, cenzura fiind vigilentă) va continua și creația literară va ajunge destul de repede la performanțe în toate genurile literare, ce vor constitui modele estetice pentru generațiile următoare.

Tot mai consistente sunt convingerile privind unitatea de neseplat dintre **limbă** (forma care ascultă de reguli) și **literatură** în cadrul procesului numit modernizare.

Aceeași înțelegere va domina și perioadele următoare (epoca marilor clasici, deceniile de la sfârșitul secolului al XIX-lea și de la începutul celui următor, anii dintre cele două războaie mondiale), marcând o evoluție încărcată de achiziții, oficializând deschiderile (cătore alte spații) și beneficiind de pe urma lor, dar cultivând și meditația asupra propriei identități.

Bibliografie

- Grigore Brâncuș, *Istoria cuvintelor. Unitate de limbă și cultură românească*, Editura Coresi, București, 1991.
- G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Editura Junimea, Iași, 1980.
- P.P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Editura Academiei RPR, București, 1965.
- Maria Cvasnăi-Cătănescu, *Limba română. Origini și dezvoltare*, Editura Humanitas, București, 1996.
- Adriana Stoichițoiu-Ichim, *Vocabularul limbii române. Dinamică, influențe, creativitate*, Editura All, București, 2001.
- *** *Istoria limbii române*, vol. II (Ion Coteanu, red. resp.), Editura Academiei RSR, București, 1969.

În truda spiritului stă izbânda scrisului

Umanismul românesc

Manuscris în limba slavonă — cartus
cu numele lui Constantin Brâncoveanu

Numele etnic *vlah* sau *român*

Numele etnic **vlah** — care apare, inițial, la istoricii bizantini — a fost dat românilor de către slavi, când aceștia au constatat că au de-a face cu vorbitorii unei limbi române. Cuvântul are o probabilă proveniență celtică — *welch* —, de unde a intrat în vechea germană cu sensul de „romanic”, „vorbitor de limbă romanică”, „gal romanizat”, trecând apoi în germana medie (*Walh*). *Walscher* le ziceau germanii italienilor. Din germană, cuvântul a intrat în slavă cu aproape aceleași semnificații (polonezii îi numesc pe italieni *wloch*, iar țara lor, *Wlochy*). Limbile slave au preluat acest cuvânt, i-au restrâns sfera semantică (înainte, el avea o semnificație foarte largă: „străin vorbitor al unei limbi neolatine”), i-au aplicat tratamente fonetice

Racordări ale culturii naționale la cultura europeană (I)

Umanismul european

Termenul de „umanism” (fr. *humanisme*, lat. *humanus* — „omenesc”) înseamnă, în sens larg, o atitudine pozitivă față de om ca totalitate, ca ființă plină și armonios dezvoltată în trupul și în spiritul său. Sursele gândirii umaniste trebuie identificate în Antichitatea greco-latină, unde **paideia** statua ideea perfectibilității ființei superioare printr-o pedagogie complexă, iar ciceroniana **humanitas** punea bazele unui sistem educativ și ale unei filosofii despre om, care vor deveni modele europene, integrate unei viziuni raționalist-antropocentrice asupra lumii. Etapa de istorie a culturii astfel denumită este strâns legată de **Renașterea europeană**, amplă mișcare literară, științifică, în domeniul artelor plastice, definită prin dorința de valorificare a tradiției culturale a Antichității, prin idealul „omului universal” (*uomo universale*), caracterizat prin multilateralitatea preocupărilor, libertatea de a gândi și a acționa, prin demnitatea condiției asumate, perfectibilitate morală și prin armonizare cu universul înconjurător. Sporirea virtuților, împletirea firească a îndeletnicirilor vieții active cu cele ale existenței contemplative, dobândirea unor calități fizice, intelectuale și morale atât prin studiul modelelor antice, cât și prin acela al naturii devin scopurile oricărei atitudini umaniste. De aceea, Rabelais, medicul umanist, exclamă cu admirație: „*L’homme, ce monde!*” („Omul, această lume!”)

Umanismul s-a manifestat între secolele al XIV-lea și al XVI-lea, inițial în Italia (îndeosebi la Florența, în timpul lui Lorenzo de Medicis), avându-i ca precursori pe Dante, Petrarca și Boccaccio. Ulterior, se va răspândi în toată Europa medievală, inclusiv în Țările Române. Prin Melancton și Hutten, umanismul german are legături cu mișcarea Reformei; prin Erasmus din Rotterdam și Thomas Morus, umanismul apără libertatea omului; prin Lorenzo Valla, acesta contestă puterea seculară a Bisericii, bazându-se pe critica filologică a textelor.

Umanismul românesc valorifică tradiția culturală a Antichității în scopul demonstrării originii romane a poporului nostru și a originii latine a limbii române.

În spațiul autohton de civilizație, umanismul a avut o dezvoltare mai specială, legată de **redescoperirea romanității noastre** și de comunitatea surselor de limbă și de cultură cu multe țări europene. Legăturile celor mai de seamă voievozi ai noștri din secolele al XV-lea și al XVI-lea cu papii și principii umaniști s-au datorat, întâi, necesităților istorice, observându-se o incipientă comunitate de spirit europeană

Sandro Botticelli, *Alegoria primăverii*

pentru apărarea valorilor creștine și spiritual-laice ale bătrânului continent, aflat față în față cu agresiunea turcească și a mahomedanismului (a păgânismului).

Reprezentanți de seamă ai umanismului în cultura națională

Personalitățile de marcă ale culturii umaniste din provinciile noastre istorice se succed de la **Neogoe Basarab**, **Petru Cercel**, **Nicolaus Olahus**, prietenul și corespondentul lui Erasmus, savantul **Miron Costin** și mitropolitul-poet **Dosoftei**, până la stolnicul **Constantin Cantacuzino** (care a studiat la Pavia, în Italia) și la **Dimitrie Cantemir**, spiritul enciclopedist și poliglot, a cărui vie curiozitate, tipic umanistă, n-a ocolit nici un domeniu major al cunoașterii. Asimilarea și răspândirea valorilor umaniste se produce în special pe lângă curțile domnești și bisericile creștine, datorită diecilor de cancelarie, boierilor cu știință de carte latinească și grecească, dar și copiștilor luminați, care ajutau la scrierea și circulația cărților în limba română. Chiar și o personalitate politică și culturală ca Neogoe Basarab își scrie *Învățăturile...* pentru a servi la educația completă a fiului și urmașului său la tron, Teodosie. Adevărată enciclopedie a cunoștințelor moral-politice, filosofice și pedagogice, lucrarea, redactată în slavona veacului al XVI-lea, constituie o **sinteză românească a gândirii și a experienței umaniste a Evului Mediu**; pentru însemnătatea ei practică, pentru mesajul exemplar adresat spiritelor tinere, aflate în pragul formării ca oameni ai timpului lor, și pentru valoarea literară, *Învățăturile lui Neogoe Basarab...* au fost traduse în românește încă din secolul al XVII-lea. În Transilvania, infuzia umanistică a fost mai puternică (datorită mișcării reformate), dar mai ales pentru că latina era folosită ca limbă oficială a cultului catolic mai întâi, iar apoi, și a cancelariilor voievodale și orașenești. Latina s-a extins ulterior în Muntenia și în Moldova, documente — precum *Memoriul lui Vlad Țepeș către Matei Corvin* (redactat de Radu Grămăticul) — atestându-i utilizarea mai ales în relațiile diplomatice stabilite cu țările catolice. La mijlocul secolului al XVI-lea, Despot-Vodă, domn efemer, însă om cultivat, înființa, în 1562, „Școala latină” de la Cotnari.

specifice și l-au utilizat pentru a-i denumi pe **români**: *vlah* — la slavii de sud (de la care etnonimul a fost preluat și de bizantini), *voloh* — la slavii de răsărit și la polonezi (*woloch*). Forma românească este *valah*, *Valahia* — Țara Românească (vezi *Istoria românilor*, Editura Academiei Române, București, 2001, p. 7–14).

Român — nume pe care românii și l-au dat întotdeauna — vine de la lat. *romanus* „locuitor al Romei”, cuvânt care, mai târziu, când Imperiul Roman își extindea stăpânirea, a ajuns să însemne și „cetățean roman, cetățean al Imperiului Roman, indiferent de neam” (și dacii au primit acest titlu printr-un edict imperial). Limba română este singura care a conservat și a folosit acest cuvânt cu valoarea lui etnică, primă. Cu tratamente fonetice specifice (într-un hrisov din anul 1489, apare forma *rumăr*; în Catehismul său din 1559–1560, Coresi scrie *rumân*) sau, mai târziu, în *Palia de la Orăștie* (1582) în forma justificată etnologic (*român*), acest etnonim a însoțit istoria poporului nostru (să nu trecem cu vederea faptul că și *aromânii* au folosit doar această formă), proclamând continuitatea neștirbită (ca în declarațiile pline de orgoliu ale cronicarilor), apartenența la gloria marilor civilizatori (Vasile Arvinte, *Român, românesc, România*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 35 și urm.).

Conștiința apartenenței poporului român la ginta latină

Cunoscută opiniei științifice din țara noastră încă din anii 20 ai secolului al XX-lea, dar studiată atent abia în ultima vreme (vezi Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, Editura Academiei Române, București, 1977, p. 21–23), o informație furnizată de Flavio Biondo aruncă o lumină aparte asupra vechimii atestate, a conștientizării descendenței romane a poporului român. Scriindu-i, în 1453, regelui Alfonso al Siciliei, istoricul și umanistul italian Flavio Biondo îi notifica, între altele: „*Și acei daci ripensi sau*

Doamna Ruxanda, tablou votiv de la Catedrala Argeșului, secolul al XVI-lea

valahi din regiunea Dunării își proclamă ca o onoare și își afișează originea lor romană, pe care o lasă să se vadă din vorbirea lor; pe acești creștini care, după obiceiul catolic, vin în fiecare an să viziteze Roma și bisericile apostolilor, odinioară ne-am bucurat mult că i-am auzit vorbind în așa chip, încât cele ce ei le rosteau, după obiceiul neamului lor, aveau o mireasmă de limbă latină țărăneasă și puțin gramaticală.”

Acești români (pe care Biondo îi numește „daci ripensi”, așezându-i în zona Dunării) catolici, pentru că mergeau anual în pelerinaj la Roma, trebuie să fi fost de prin părțile Banatului sau ale Hunedoarei, unde catolicismul începuse să fie adoptat de către vârfurile nobiliare încă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și unde sunt semnați, pe la mijlocul secolului al XV-lea, emisari ai Vaticanului. Conștiința descendenței lor romane și a originii limbii vorbite — existentă latent dintotdeauna —, pe care acei români le proclamau ca pe o onoare, le va fi fost întărită de contactul cu limba latină, în școlile din acea zonă. Fenomenul nu este izolat. Se știe că, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, se

Cele mai importante opere de cultură în limba latină din prima jumătate a secolului al XVI-lea îi aparțin lui **Nicolaus Olahus** (1493–1568), descendent al familiei domnitoare a Țării Românești, istoric și poet în limba latină, umanist de anvergură europeană, care intră în contact cu renumiți cărturari ai vremii sale. A avut un ecou puternic în Țara Românească, fiind consultat, după un secol și jumătate, de istoricul Constantin Cantacuzino. În cea mai valoroasă dintre operele sale, *Hungaria*, el formulează ideea originii romane a poporului nostru, precum și pe aceea a unității și a originii latine a limbii noastre: „Românii se spune că sunt colonii romane. Dovadă de acest lucru e faptul că au multe cuvinte comune cu limba latină. Monede romane se găsesc multe în acest loc și ele sunt un neîndoielnic semn al vechimii stăpânirii romane prin părțile acestea... Moldovenii au aceeași limbă, religie și obiceiuri cu muntenii... Limba lor și a celorlalți români a fost cândva romană, ca unii ce sunt colonii de romani.”

Așadar, se poate vorbi de o **circulație a ideilor Renașterii** încă din secolele al XV-lea și al XVI-lea, când apar cei dintâi cărturari instruiți în cultura clasică și cunoscători ai limbilor greacă și latină, fapt care le-a înlesnit contactul cu mișcările culturale din Europa Centrală și Apuseană. Lor li s-au adăugat domnitori luminați (precum Iancu de Hunedoara, Ștefan cel Mare, Neagoe Basarab), care și-au manifestat voința de dezvoltare a arhitecturii, picturii, istoriografiei etc., întregind diversitatea procesului de edificare a civilizației și a culturii românești. **Țara Românească s-a numărat printre primele centre ale tiparului din Europa Răsăriteană**, cele dintâi cărți de cult în limba slavonă apărând la Târgoviște, numai la șase decenii după celebra invenție a lui Gutenberg, din 1440. Specificul umanismului românesc s-a cristalizat, din pricina unor condiții istorice nefavorabile, abia în veacul al XVII-lea, când și-au scris operele numeroși cărturari din toate Țările Române: Udriște Năsturel, Varlaam, Simeon Ștefan, Dosoftei, Nicolae Milescu, stolnicul Constantin Cantacuzino, marii croniciari: Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, Radu Greceanu, Radu Popescu ori savantul de statură europeană Dimitrie Cantemir. Toți aceștia au determinat **apariția unui umanism de factură autohtonă**, în care se regăsesc și trăsături ale celui general european (folosirea scrierilor Antichității ca principal izvor de cultură — mai ales de către Miron Costin și Dimitrie Cantemir — sau intensificarea conștiinței originii noastre romanice), dar și însușiri caracteristice, cum ar fi elogiuul luptei Țărilor Române împotriva expansionismului militar și religios otoman. Primele forme de cultură din evoluția scrisului în istoria noastră au fost **traducerile și tipărirea de texte religioase**, publicarea de **cărți populare** (ca *Esopia* ori *Alexandria*), dar mai ales **apariția cronicilor**. Această ultimă activitate culturală se desfășoară de la sfârșitul secolului al XV-lea (când, în timpul lui Ștefan cel Mare, a fost redactată prima cronică propriu-zisă), traversează veacul al XVI-lea, fiind ilustrată prin letopișețele slavone concepute de Macarie, Eftimie și Azarie, ajunge la o maturitate strălucită a mijloacelor de expresie în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, prin contribuția lui Grigore Ureche, Miron Costin, Radu Greceanu, Radu Popescu, Ion Neculce, și se încheie — după 1800 — cu *Hronograful Țării Românești* al lui Dionisie Eclesiarhul și cu *Hronologia domnilor Țării Românești* de Naum Râmniceanu.

Particularități ale umanismului românesc — orientarea preponderent religioasă și istoriografică

Umanismul este preponderent legat de **istoriografia în limba română**, care s-a născut odată cu ridicarea noii boierimi la confluența veacurilor al XVI-lea și al XVII-lea, ca o consecință a renunțării la uzul limbii slavone în actele de cancelarie și a tendinței marilor feudali de a subordona puterea domnească. Un rol însemnat în dezvoltarea istoriografiei, mai ales a celei moldovenești, l-a jucat **umanismul târziu** al școlilor iezuite din Polonia, cunoscut de viitorii croniciari în mod direct, în acea

ambianță cultural-intelectuală făcându-și studiile. Umanismul tardiv a afectat concepția cronicarilor în privința rolului educativ al istoriei, a importanței personalităților în devenirea unui popor, a concepției despre război și glorie în sensul sporirii renumelui individual al monarhilor și principilor Europei. Ideea apartenenței poporului român și a limbii sale la ginta latină, aceea a originii comune și a legăturilor de neam și de limbă între toți românii, a integrării idiomului nostru în familia lingvistică romanică, alături de îndemnul la studiul limbii latine și al autorilor clasici trebuie puse, de asemenea, pe seama influenței umanismului.

Același curent literar a înrăurit nu mai puțin **stilul cronicarilor**, oferindu-le modele de întocmire și redactare savantă a letopisețelor lor. Fraza lui Miron Costin, de pildă, influențată de construcția latinească, se distinge prin claritate, precizie și naturalețe.

Cronicarii, boieri patrioți, blestemau dominația turcească, visând la scuturarea jugului păgân printr-o acțiune unită a popoarelor creștine. Scrisul cronicăresc s-a născut dintr-o necesitate stringentă: provinciile românești parcurseseră veacuri de istorie, care riscau să fie înecate în uitare. Prima intenție a istoricilor-scriitori a fost aceea de a recupera trecutul: „ca să nu să înece a toate țările anii trecuți și să nu să știe ce s-au lucrat...” (Gr. Ureche); „ca să nu să uite lucrurile și cursul țării...” (Miron Costin). În viziunea umaniștilor noștri, un popor fără istorie, care își ignoră trecutul, nu va ști să-și construiască prezentul și nici să-și imagineze viitorul. Un astfel de popor nu are conștiință, nici forță vizionară, asemănându-se „fiarelor și dobitoacelor celor mute și fără minte” (Gr. Ureche). Așadar, **istoria unui neam este purtătoarea unor valori educative** și scrierea ei devine o responsabilitate integral asumată: „... Eu oi da samă de ale mele, câte scriu” (Miron Costin). În celebra *Predoslovie* la opera sa cea mai pregnant umanistă, *De neamul moldovenilor...*, scrisă la sfârșitul vieții și rămasă neîncheiată din pricina „cumplitelor vremi”, cărturarul patriot se inflamează împotriva copiștilor iresponsabili ai cronicii lui Gr. Ureche, care îndrăzniseră să afirme că moldovenii ar fi provenit din tâlharii Romei exilați pe teritoriul Daciei, făcând neamul „de ocară”. El protestează atât de vehement contra unor asemenea „basne” (născociri), încât textul *Predosloviei* sale are un virulent ton polemic. Demonstrația logică strânsă, argumentarea ideatică ascund mereu un sentiment și o conștiință demne de om, istoric și de literat convins că „a scrie ocară vecinică unui neam” înseamnă a-i leza mândria devenirii sale istorice. Ideile, atitudinile, sentimentele — evidențiate atât în *Predoslovie*, cât și în opera propriu-zisă despre etnogeneza noastră — nu sunt doar ale lui M. Costin, ci aparțin tuturor cronicarilor: patriotismul măsurat, dar fără echivoc, preocuparea față de originea noastră romanică, dar și convingerea de sorginte umanistă că românii trebuie să iasă din întunericul neștiinței, conștiința că scrisul lor este dator să slujească adevărul (devenind un act de responsabilitate istorică), sentimentul unei continuități (prin contribuția fiecăruia) a efortului de „a scoate la știrea tuturor” istoria poporului român. Ion Neculce îmbină relatarea istorică și ficțiunea pilduitoare (în cele 42 de legende așezate înaintea cronicii propriu-zise, sub titlu *O samă de cuvinte...*), devenind un evocator autentic al trecutului și, când povestește întâmplări la care el însuși a luat parte, găsind accentele elegiace sau dramatice ale unui memorialist neîntrecut. Ironia este calitatea principală a expunerilor lui Ion Neculce, cronicar moralist, ca și Miron Costin, dar cu o vădită predispoziție spre jovialitate.

Cronicarii munteni (anonimi sau cunoscuți) sunt mai puțin individualizați decât cei moldoveni, dar au, în schimb, o pronunțată **fizionomie colectivă**, toți fiind facționari (adepti ai partizanatului politic), vehement polemici, pamfletari, **împingând riposta până la invectivă**. S-a afirmat că, din punct de vedere documentar, se cuvine maximă precauție în judecarea cronicilor muntene atât de părtinitoare; din punct de vedere literar, însă, tocmai subiectivitatea, tendința spre satiră și șarjă caricaturală fac din autorii acestora veritabili scriitori. Cel mai vehement dintre istoriografii munteni

întemeiază tradiția literară a scrisului românesc folosindu-se caractere chirilice, iar către sfârșitul veacului, într-o zonă care cuprinde nordul Moldovei și al Transilvaniei, fără a exclude ținutul Hunedoarei și al Banatului, se traduc primele texte românești. Din același spațiu al Hunedoarei și Banatului vin acei cărturari care refac cu orgoliu, în *Palia de la Orăștie*, forma etimologică a numelui poporului.

Dualitate culturală fecundă: literatura tradusă — literatura originală

Dacă analizăm depozitul literar românesc al veacului al XV-lea, constatăm o vizibilă eterogenitate dată de proveniența diferitelor componente: lângă textele slave, cele mai multe tălmăciri din grecește (majoritatea scrierilor), se așază și câteva producții originale, și ele redactate în slavonă (*Pripealele* monahului Filotei de la Cozia, *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava*). Este o eterogenitate inevitabilă și nu întru totul indezirabilă, întrucât, **pentru epoca veche** a literaturii românești (literatura noastră nefăcând excepție în Estul și Sud-Estul european),

Inițială policromă ornată dintr-un liturghier, Tara Românească, 1631

Ripidă, Mănăstirea Putna, 1497

o separare strictă, rigidă și mecanică a creațiilor originale de textele traduse (mai ales când aceste tălmăcirii suferau, în procesul de transpunere, numeroase modificări aparținând traducătorilor și copiştilor, deveniți un soi de „coautori”) este o operație fără profituri nici în planul identificării opțiunilor originale ale autorilor, nici în cel al stabilirii structurilor de adâncime ale textelor. Socotim util acest punct de vedere în cercetarea fazei medievale a literaturilor din Răsăritul european, când **literatura tradusă**, asumată de cărturari, citită, multiplicată prin copiere, „deformată” de intervențiile de care vorbeam mai sus, poate fi considerată — în planul satisfacerii nevoilor de informare și în ipostaza de corpus depozitar al unor pilde și imbolduri — parte constitutivă a literaturii naționale. Sigur că un asemenea unghi de analiză încetează a mai fi acceptabil odată cu trecerea către acea literatură care tinde, într-un efort de factură renascentistă, să se desprindă de o medievalitate „universalistă” și „comunitară”. Tendințele de „personalizare”, tot mai evidente, propun alte criterii în definirea originalității. Acest proces se va produce treptat, baza lui de realizare fiind, multă vreme, tot „textele împrumutate”.

Limba română între supraviețuiri latine și inovații proprii

Plasată la marginea de răsărit a ariei romanice orientale, limba

este **Radu Popescu** (1658–1729), cronicarul oficial al domnitorului Nicolae Mavrocordat, ale cărui pamflete vor fi valorificate apoi, în literatura română, de Ion Heliade Rădulescu, N.D. Cocea sau de Tudor Arghezi.

O figură aparte printre cronicarii munteni o reprezintă **stolnicul Constantin Cantacuzino** (circa 1650–1716), cel care — studiind la Universitatea Il Bo din Pavia și stabilind legături cu un aristocrat, contele Luigi Ferdinando Marsili — se impregnase, direct de la sursă, de spiritul umanismului. În a sa *Istorie a Țării Românești*, discutând cucerirea romană în Dacia, stolnicul-cărturar insistă, dintr-o perspectivă umanistă, asupra rolului civilizației aduse de coloniștii care „*prea mari oameni au fost și atâta întru viteji au fost ispițiți, educați și aleși, și atâta întru înțelepciunea lumească de iscușiți, cât nice un neam, nice o limbă pe lume, niciodată ca ei n-au stătut*”. După opinia intelectualului instruit și rafinat, conceptul de civilizație are un sens pur umanist: civilizată — în accepția lui Constantin Cantacuzino — este omul „*supus și cuprins*” în „*legi și dreptăți*”, omul care trăiește după anumite norme ale societății (numită de el „*sofiire*”), nu acela care dă frâu liber instinctelor ca „*varvarul*” (barbarul, n.ns.).

Particularități ale umanismului românesc — orientarea estetică spre literatură ca fapt de imaginație

Tot un umanist a fost și **Nicolae Milescu** (1638–1708), traducător în limba română al *Bibliei* (al cărei manuscris a fost ulterior folosit de frații Șerban și Radu Greceanu, traducătorii *Bibliei de la București*, în 1688) și autor al unui faimos *Jurnal de călătorie*, scris în limba slavonă și intitulat *Descrierea Chinei*.

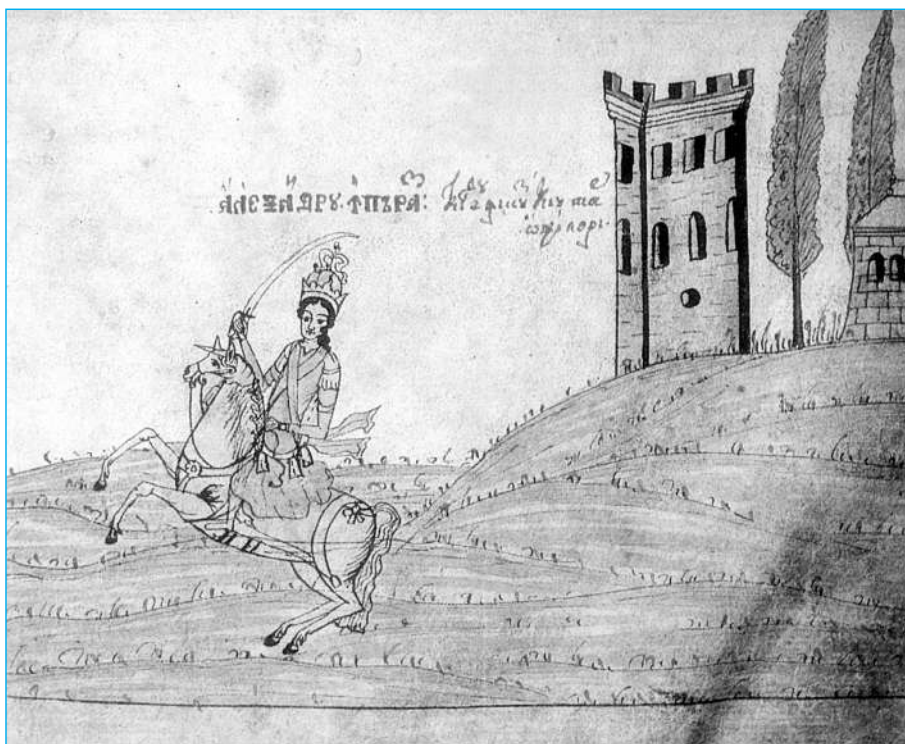
Dar cu opera lui Nicolae Milescu intrăm în **cea de-a treia direcție de dezvoltare a literaturii române vechi**, consecință firească a orientării **religioase și istoriografice** precedente: direcția superioară estetic a **literaturii de concepție și de imaginație**. Ea s-a concretizat artistic în două specii noi, **eseul și romanul**, ambele reprezentate de un singur autor, voievodul Moldovei, mai târziu consilier intim al țarului Petru cel Mare, **Dimitrie Cantemir** (1673–1723). Eseul lui, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*, a fost redactat în limbile elină (greaca veche) și română, apărând la Iași, în 1698. Opusculul filosofic este un mic tratat de etică, realizat după tehnica dialogurilor platoniciene, pe tema „fortuna labilis” (a sorții schimbătoare), citând chiar și versuri din poemul *Viața lumii* de Miron Costin.

Romanul *Istoria ieroglifică*, scris la Constantinopol, în 1705, este o fabulă alegorică, personajele aparținând lumii animale, sub măștile cărora se ascund protagoniștii certurilor dintre casa domnitoare a Țării Românești, în frunte cu Brâncoveanu („Corbul”), și aceea a Moldovei, conduse de Cantemir însuși („Inorogul”). Făcând dovada culturii sale clasicizante, savantul român împrumută procedeul tehnic din *Etiopica* lui Heliodor, decorurile fabuloase din *Halima*, măștile din *Bestiarii* și cugetări, presărate la tot pasul, din Homer, Hesiod, Horațiu, Sfântul Augustin și din alții. Deși epicul este sărac și adesea sufocat de încifrarea întâmplărilor adevărate în hieroglife și de ascunderea fizionomiei eroilor sub nume de animale reale sau himerice, în schimb, darul de a construi portrete grotești, caricaturale ființelor satirizate, fantezia umoristică și gustul proiecțiilor fantastice sunt tot atâtea aspecte ale talentului unui scriitor veritabil, **ale unicului scriitor propriu-zis din literatura română veche**. Ultima sa lucrare, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor, scrisă deloc întâmplător în limba română*, este opera unui umanist care demonstrează — pe baza a peste 150 de izvoare — nu numai romanitatea și continuitatea românilor în Dacia, dar și rolul urmașilor acestora, de apărători ai civilizației europene în fața invaziilor barbare tătarăști și turcești: „*De le vom căuta firea, inima și*

cea eroicească vitejie, aieve este că a hotarilor românești împotriva sirepelor neamuri tătarești, ca niște ziduri de aramă puși și nebiruiți apărători s-au socotit.”

Fiind un spirit încrezător în forța providenței, D. Cantemir opina — precum Nicolae Bălcescu mai târziu — că această misiune a fost hărăzită poporului român de o rațiune superioară a progresului: „Acea de sus pronie [providență, n.ns.], purtând de grijă mântuirii acestor crivățene noroade, cu neamul româno-moldo-vlahilor ca cu un zid prea vârtos și nebiruit să se fi slujit, spre carile împotriva a vrăjmașe săriturile păgânilor punându-i cu pieptul lor, întregi încă, până acum și în scaunile sale înfipti și odihniți să-i fie păzit.” Un portret sugestiv îi face lui D. Cantemir — și, implicit, celui **tip renașcentist de om universal** armonios dezvoltat, care a pecetluit imaginea umanismului românesc —, criticul Al. Piru: „Dacă traducătorii de cărți bisericești și oratorii ecleziastici au farmec lingvistic, străduindu-se să adapteze limba română la normele unei limbi literare, fără asperități regionale, cronicarii sunt povestitori, portrețiști și pamfletari. Cantemir e creator de idei și de ficțiune, filosof și poet, romancier înzestrat cu imaginație plastică și patos liric. Personalitatea multilaterală a lui Dimitrie Cantemir, de voievod luminat, om de lume și ascet de bibliotecă, aventurier ambițios și blazat, academician berlinez și senator al lui Petru cel Mare, matematician, arhitect, arheolog, istoric, etnograf, teolog, muzicant, pictor, poet, filosof și romancier e asemănătoare lui Lorenzo de Medicis și capabilă să justifice singură o operă literară, așa cum este literatura română veche cu valorile ei de necontestat” (Istoria literaturii române de la început până azi).

În concluzie, putem aprecia că **umanismul și Renașterea ne-au redat sentimentul comunității de civilizație, limbă și cultură cu țările Europei Apusene, conștiința unității teritoriale a provinciilor românești, idealuri din care ne-am tras învățămintele duratei noastre ca neam, permanență spirituală și ca misiune istorică.**

Alexandria, pagină de manuscris miniat, 1790

română și-a dezvoltat o personalitate proprie, reprezentată prin structura gramaticală puternic individualizată și printr-un vocabular cu particularități importante. Lingviștii au demonstrat că **limba română are o individualitate bine conturată între limbile romanice**, individualitate în care trăsăturile ce o apropie de latină (în fapt, relații genetice) se împletesc cu noutățile rezultate ale unui drum particular prin istorie. „Conservatoare” și „inovatoare” a fost definită limba română de către gramaticieni, alcătuită fiind din supraviețuirii latinești (sistemul desinențelor cazuale în flexiunea substantivului, de pildă) și dezvoltări proprii, firești la orice organism viu, datorate fie substratului pe care a crescut (prezența articolului, antepus sau postpus, inexistent în limba latină), fie împrumuturilor din idiomiurile vecine (preponderent slave).

Trădându-și mereu latinitatea și conservând unele elemente care au dispărut în alte limbi moștenitoare ale latinei (declinările substantivelor, de exemplu), în structura gramaticală și în lexic (mai multe zeci de cuvinte latinești s-au păstrat în română — am putea exemplifica apelând la acel „lexicon” al relațiilor românilor cu Divinitatea, preponderent latinesc: *botez, cruce* etc.), limba română nu a ezitat să-și croiască propriile tipare gramaticale (tot atâtea **inovații**, dacă le raportăm la ansamblul romanității), operând pe toate nivelurile care îi sunt caracteristice. **Fonetica**, prezentând vocale specifice (*ă, î*), **morfosintaxa** — cu un *gen personal* inexistent în alte limbi romanice (acuzativul cu prepoziția *pe* pentru funcția de complement direct al persoanei) și cu multitudinea de articole (genitival, adjectival), **lexicul**, cu păstrarea unor cuvinte care vin dinspre substrat și începuturi, dar și cu deschiderea către unele forme impuse de vecinătate, de coabitare (împrumuturi din vechea slavă, din limbile slave vii, din maghiară, greacă, turcă, din ucraineană și rusă) ori de modernizare (campaniile de „relatinizare” și de „reromanizare”) —, au conturat, toate, o istorie, au asigurat limbii noastre un statut, o poziție și o complexitate remarcabile.

Piero della Francesca,
Portretul lui Federico da Montefeltro

Miron Costin despre cărți și despre importanța lecturii

Din *Predoslovie* la opera *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*:

„Lăsat-au puternicul Dumnezeu iscusită oglindă minții omenești scrisoarea, dintru carea, dacă va nevoi omul, cele trecute cu multe vremi le va putea ști și oblici, și nu numai lucrurile lumii, staturile și începuturile țărilor și a împărățiilor, ci și singură lumea, ceriul și pământul, că sânt zidite după cuvântul lui Dumnezeu celui puternic.”

Bibliografie

- Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. II, Editura Minerva, București, 1980.
- G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Editura Minerva, București, 1982.
- Alexandru Piru, *Istoria literaturii române de la început până azi*, Editura Univers, București, 1981.
- Dan Horia Mazilu, *Recitind literatura română veche*, Editura Universității București, vol. I, 1994; vol. II, 1998.

Abordarea problematicii expuse în clasă

- 1) Formați două grupe de cercetare: una să precizeze care sunt trăsăturile istorice și culturale ale umanismului european; a doua să le particularizeze în raport cu literatura română îndeosebi din secolul al XVII-lea, când umanismul românesc a atins punctul de maturizare estetică.
- 2) Umanismul are trei accepții majore: de atitudine pozitivă față de om și universul preocupărilor sale; de totalitate a științelor umaniste, deosebite de cele exacte; de curent cultural al Renașterii, caracterizat prin idealul formării „omului universal”; alcătuiți trei grupe de lucru și argumentați fiecare accepție a termenului, informându-vă și despre fenomenul complex al Renașterii, cu trăsăturile ei specifice.
- 3) Argumentați afirmația că letopisețele au pus bazele istoriografiei în limba română, reprezentând contribuția documentară cea mai bogată pentru istoria noastră medievală; prezentați, pe grupe, fragmente din cronică.
- 4) Dezbateți, pe rând, ideile fundamentale formulate de marii cronicari moldoveni în legătură cu etnogeneza românilor: romanitatea poporului, latinitatea limbii, ideea continuității existenței pe teritoriul străbun și a unității etnolingvistice, fiecare grupă de elevi urmând să argumenteze o idee.
- 5) Justificați următoarea apreciere făcută de Miron Costin în *Predoslovie*. *Voroavă la cetitoriu* (poemul *Viața lumii*): „Și nu numai stihuri [versuri, poezie, n.ns.], ce și alte dăscălii și învățături ar putea fi pre limba românească, de n-ar fi covârșit veacul nostru de mari greotăți.”

Exerciții de redactare și compoziții

- 1) Informați-vă dintr-o istorie literară despre cronicarii munteni și operele lor; realizați, într-un eseu-parallelă, o comparație a caracteristicilor stilului acestora cu cel al autorilor moldoveni studiați.
- 2) „Cronicarii români: de la opera cu subiect istoric și vădit caracter științific la creația literară cu virtuți artistice”: formulați un eseu liber pe această temă în care să arătați contribuția acestor scriitori la dezvoltarea literaturii române vechi; organizați un concurs și premiați lucrările valoroase.
- 3) „De la literatura istoriografică medievală românească la proza artistică din epocile culturale ulterioare”: concepeți un eseu liber în care să evidențiați impactul major al primelor forme de scrieri originale asupra literaturii de mai târziu ilustrate de: Mihail Kogălniceanu, Costache Negruzzi, Nicolae Bălcescu, Ion Ghica, Bogdan Petriceicu Hasdeu, Ion Creangă, Mihail Sadoveanu, Barbu Ștefănescu-Delavrancea și mulți alții.
- 4) Există un umanism generic, dincolo de epoci istorice și curente literare aferente lor? Dacă răspunsul este afirmativ, ce trăsături ale umanismului românesc medieval credeți că au transgresat limitele timpului, înscriindu-se într-un concept (tipar) universal? Scrieți un eseu despre umanismul ca pecete a ființei cu adevărat superioare, raportându-vă la modelul dat.

„Inorogul alb” al gândirii românești

Dimitrie Cantemir

Descrierea Moldovei

Capitolul al XVII-lea
Despre năravurile moldovenilor
(fragmente)

[...] Arcul îl întind foarte bine, asemenea se pricepe să poarte sulița; dar totdeauna au izbândit mai mult cu spada. Numai vânătorii poartă puști și moldovenii socotesc că e un lucru de ocară să folosească această unealtă împotriva dușmanului la care nu ajungi nici prin meșteșugul războiului și nici prin vitejie. [...] Față de cei învinși se arată când blânzi, când cruzi, după firea lor cea nestatornică. Ei socotesc că este o datorie creștinească să ia viața unui turc sau tătar și pe acela care se arată blând cu aceștia îl socotesc că nu este bun creștin.

[...] Chipul cu care primesc oaspeți străini și drumeți e vrednic de cea mai mare laudă; căci deși foarte săraci din pricina învecinării cu tătarii, totuși nu se dau înapoi niciodată să dea mâncare și găzduire unui oaspe și-l adăpostesc fără plată timp de trei zile, împreună cu calul său. Pe străin îl primesc cu fața voioasă, ca și când le-ar fi frate sau altă rudenie. Unii așteaptă cu masa de prânz până la al nouălea ceas din zi și, ca să nu mănânce singuri, își trimit slugile pe ulițe și le poruncesc să poftescă la masă drumeții pe care îi întâlnesc.

[...] Jocurile sunt la moldoveni cu totul altfel decât la celelalte neamuri. Ei nu joacă doi sau patru inși laolaltă, ca la franțuji și leși, ci mai mulți roată sau într-un șir lung. Altminteri, ei nu joacă prea lesne decât la nunți. Când se prind unul pe altul de mână și joacă roată, mergând de la dreapta spre stânga cu aceiași pași potriviți, atunci zic că joacă hora; când stau însă într-un șir lung și se țin de mâini așa fel că fruntea și coada șirului rămân slobode și merg împrejur făcând felurite întorsături, atunci acesta se numește, cu un cuvânt luat de la leși, „danț”. La nunți, înainte de cununie au obicei să joace în ogrăzi și pe ulițe în două șiruri, unul de bărbați, iar celălalt de femei. La amândouă se alege o căpetenie, un om bătrân și cinstit de toți, care poartă în mână un toiag poleit cu aur sau unul pestriț, legat la capăt cu o năframă cusută frumos.

Până la urmă, însă, cele două rânduri se amestecă și joacă roată, în așa chip că fiecare bărbat însurat ține de mâna dreaptă pe nevasta lui, iar holteii țin fiecare de mână câte o fată de seama lor și le învârtesc împrejur. Uneori hora se învârtește în trei colțuri, în patru colțuri sau în forma unui ou, după voia și iscusința căpeteniei.

Coordonate ale vieții și opere

Personalitate enciclopedică, „Inorogul alb” al gândirii românești, cum îl considera Lucian Blaga, Dimitrie Cantemir (1673-1723) s-a afirmat ca scriitor, istoric, geograf, filosof, teolog, lingvist, etnolog, folclorist și om politic. Era fiul cel mic al lui Constantin Cantemir, oștean experimentat, care urcase în ierarhia rangurilor boierești prin merite personale, devenind domn al Moldovei la sfârșitul veacului al XVII-lea. Om simplu (de origine răzăsească), dar voievod-patriot, el și-a apărut țara de atacurile concertate ale turcilor, tătarilor și ale polonilor, educându-și fiii în același spirit. Conform uzanțelor vremii, mezinul familiei domnitoare a fost trimis la Constantinopol ca ostaș, trăind mulți ani în capitala Imperiului Otoman.

Tânărul Dimitrie a cunoscut în profunzime mediul musulman, învățând — pe lângă limbile occidentale — și pe cele orientale (turca,

Atanasie Crimca, *Miniatură*

persana și araba), adăugând, la instrucția deja amplă, cunoștințe de logică, medicină, științele naturii, astronomie și de muzică. Solid informat în variate domenii, politolog, diplomat înăscut, beizadeaua creștină a câștigat încrederea sultanului Ahmed al III-lea, de la care a obținând favoarea de a consulta documentele istoriei imperiale, folosite pentru realizarea celebrei opere *Creșterea și descreșterea Curții otomane*, rămase și astăzi o lucrare de referință în bibliografia de specialitate. În 1710, Poarta otomană i-a incredințat domnia Moldovei, în speranța că îi va fi un supus credincios după atâția ani petrecuți în Turcia. Domnia sa a durat, însă, numai opt luni de zile, până la bătălia de la Stănilești, din anul 1711, pierdută, din păcate.

Adevărat patriot — ca și tatăl său —, Dimitrie Cantemir a dorit să-și elibereze țara, intuind decăderea iminentă a forței militare otomane. Cu ajutorul marelui său hatman — omul politic și cronicarul Ion Neculce —, el a intenționat scoaterea Moldovei de sub influența turcească și apropierea ei de Rusia, noua putere europeană. Înfrângerea de la Stănilești, unde fusese aliat cu Petru cel Mare, a însemnat nu numai încheierea carierei sale politice, dar și începutul domniilor fanariote în Țările Române.

Aflat de atunci în exil, Dimitrie Cantemir și-a dedicat viața studiilor umaniste și redactării principalelor sale opere istorico-literare. În 1714 a fost ales membru al Academiei din Berlin, ca recunoaștere a spiritului

Abordarea textului în clasă

- 1) Evidențiați, în fragmentele citate, trăsăturile de caracter ale moldovenilor.
- 2) Citiți integral opera studiată. Formați trei grupe de cercetare și prezentați în clasă — la alegere — un subcapitol aparținând fiecăreia dintre părțile ample ale lucrării, motivând și alegerea făcută.
- 3) Prezentați oral, în două grupe de lucru, capitolele cu valențe etnografice din operă, și anume al XVIII-lea și al XIX-lea din *Partea politică*. Reuniți și corelați ideile, reliefând caracterul specific, solemn și fastuos al obiceiurilor de nuntă și de înmormântare la moldoveni.
- 4) Alcătuiți un grup de lucru cu sarcini diferențiate. Evidențiați trăsăturile religioase ale moldovenilor, așa cum rezultă ele din capitolul I al părții a III-a din lucrare; insistați asupra schiței explicative din finalul capitolului, despre erezurile, zeei locali, practicile magice etc., care constituie, de fapt, primul dicționar mitologic din cultura noastră națională.
- 5) **Limbă și comunicare (actualizare)** — Selectați fragmente din capitole distincte ale operei literar-științifice studiate și identificați registrele stilistice variate în care a fost redactată.

Repere de interpretare

O creație literară majoră — *Istoria ieroglifică*

Cele două creații literare semnificative ale lui Dimitrie Cantemir sunt *Istoria ieroglifică*, scrisă între 1703 și 1705, **primul roman** din cultura națională, și *Descrierea Moldovei*, apărută în 1716, **cea dintâi operă a modernității** noastre spirituale, punând accent pe dezbateră ideatică, notată într-un limbaj fluent.

Istoria ieroglifică prezintă — într-o cheie narativă simbolică — evenimente politice contemporane autorului și lupta acerbă pentru câștigarea supremației politice în Țările Române. Generalizând **procedeele specifice fabulei**, personajele istorice sunt definite printr-o hieroglifă zoomorfă: Constantin Duca este „Vidra”, Constantin Brâncoveanu — „Corbul”, Mihail Racoviță — „Struțo-Cămila”, iar Cantemir însuși se numește „Inorogul”. Animalele sau păsările selectate cu atenție de autor fixează trăsătura de caracter dominantă a personajului uman vizat: Vidra — lăcomia, Corbul — tirania, Struțo-Cămila — prostia fudulă, Șoimul — îndrăzneala, Vulpea — viclenia, Cameleonul — ipocrizia, Inorogul — dimensiunea fantastică a unui erou enigmatic. Conflictul se desfășoară mai ales între „Corb” și „Inorog”, punându-l în antiteză pe conducătorul luminat, implicat în destinul țării lui, cu tiranul lipsit de principii și de scrupule. În planul ficțiunii literare, nu faptele primează, ci controversa de idei susținută de protagoniștii travestiți în dihanii și în păsări.

Istoria ieroglifică este, concomitent, un roman de factură alegorică, un manual politic și un eseu filosofic, în care sunt dezbătute probleme legate de conducerea statului. Umanistul Dimitrie Cantemir aprecia că valorile spirituale hotărâsc mersul istoriei, propunând o ierarhie socială — îndrăzneată și utopică pentru acea vreme —, stabilită pe baza meritelor individuale ale oamenilor. El a sesizat faptul că omul trăiește vremelnic și l-a numit, în acest sens, „atom putrezitor”; dar, compensatoriu, el este și marea excepție din universul cunoscut, unica ființă care se poate construi

pe sine și care e capabilă să aspire — printr-o creație de valoare — la câștigarea unui loc distinct în memoria umanității.

Descrierea Moldovei — prima carte a modernității

Deși Cantemir era concentrat mai ales asupra operelor sale istorice de anvergură dedicate Imperiului Otoman și nației sale, totuși, cea mai cunoscută lucrare a sa rămâne *Descrierea Moldovei* (*Descriptio Moldaviae*), redactată în limba latină și publicată în 1716, la cererea Academiei de Științe din Berlin, condusă atunci de prestigiosul filosof G.W. Leibniz — fondatorul și primul ei președinte. De-abia în 1825 a fost publicată — întâia oară în limba națională —, spiritualitatea românească redobândind — abia după un secol de la moartea autorului — scrierea sa cea mai modernă. Nicolae Iorga apreciază, în *Istoria literaturii românești* (vol. I), că această operă sintetică, informată și clarvăzătoare inaugura prima carte de idei în mijlocul unei literaturi a faptelor cronologice. O altă motivație a prestigiului de care s-a bucurat lucrarea lui Dimitrie Cantemir a constat în informația bogată, referitoare la domeniul precum istoria, geografia, științele naturii, arheologia, folcloristica și etnografia, lingvistica comparată, dialectologia, stilistica și chiar psihologia socială. Așadar, modernitatea scrierii ei, forma succintă și documentată în care a fost redactată, bogăția informativă, pionieratul științific, încercarea de a caracteriza modul de a fi și de a se situa în lume al românilor, interesul pentru discipline ignorate sau puțin cunoscute până atunci sunt tot atâtea însușiri care dau valoare estetică *Descrierii Moldovei*.

Structura tripartită a operei

Dimitrie Cantemir și-a conceput lucrarea în trei părți distincte: una geografică, alta politică și ultima consacrată organizării bisericești și învățaturii în Moldova. Partea **geografică**, în șapte capitole, tratează despre numele vechi și nou al țării, așezarea Moldovei, hotarele ei, condițiile climatice, principalele cursuri de ape care o străbat, ținuturile și târgurile mai importante, munții și bogățiile subsolului, câmpiile și pădurile, precum și despre fauna sălbatică și domestică a Moldovei; partea **politică** este cea mai amplă, cuprinzând nouăsprezece capitole. Interesul față de istoria veche și medievală a țării se explică și prin fosta calitate a lui Cantemir, aceea de domnitor, totul fiind analizat din perspectiva lucidă a suveranului responsabil de soarta țării lui.

Romulus și Remus alăptați de lupoaică (Muzeul Capitolului din Roma)

său progresist și a calității de cel mai bun specialist în problemele de orientalistă.

Creația sa este diversă, de la studiile de logică la literatura de ficțiune. Un loc important îl ocupă în opera lui Cantemir **Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor**, lucrare redactată între 1719 și 1722. Este ultima lui scriere și cea mai erudită, unde tratează — critic și sistematic — istoria românilor de la originile sale, privind cronologic evenimentele și dispunând informația în jurul **temei centrale, aceea a continuității existenței poporului nostru în Dacia**. Cantemir este un spirit continuator, preluând afirmațiile cronicarilor moldoveni, dar exagerând în susținerea originii pur latine a neamului românesc, idee regăsită apoi și în operele istoricilor Școlii Ardelene. **Hronicul vechimei...** reprezintă o sinteză între tradiția cronicărească în limba română și rigurile istoriografiei europene la nivelul vremii sale. Superioritatea concepției istorice a lui Cantemir se vedește în disocierea de predecesorii care explicau simplist fenomenele petrecute, și anume grație intervenției voinței divine, în timp ce el le interpretează prin analiza atentă a cauzalităților logice: „*Nici un lucru fără pricină să se facă nu se poate.*” Dimitrie Cantemir a susținut originea romanică a națiunii și a limbii noastre în spiritul ideilor umanismului, pledând în favoarea afirmației sintetice că „*suntem urmașii unui popor care a creat o civilizație și o cultură clasică*”.

Splendoarea peisajului montan

„*Cel mai înalt dintre munți este Ceahlăul, care, dacă ar fi intrat în bazele celor vechi, ar fi fost tot atât de vestit ca și Olimpul, Pindul sau Pelias. Este așezat în părțile Neamțului, nu departe de izvorul Tazlăului, iar în mijlocul lui e acoperit de zăpezi veșnice; pe vârful lui însă nu se găsește pic de nea, fiindcă pare să fie deasupra norilor de zăpadă.*”

Capitolul al V-lea: *Despre munții și mineralele Moldovei*

Proza

Din fr. **prose**, lat. **prosa** (subînțeles **oratio**) — „discurs care înaintază în linie dreaptă”; (cf. lat. *prosusus* — „înainte”).

„Spre deosebire de poezie, în proză, exprimarea ideilor se realizează în forma obișnuită a vorbirii curente, așadar, un mod de expresie care nu se mai supune regulilor prozodice, nici categoriilor poetice. În Antichitatea elină se fundamentase deja arta prozei, preceptele ei ținând de tehnica discursului. Considerată necesară în formarea vorbitorului profesionist (a oratorului), a apărut proza oratorică (cadentată). Forma de proză este proprie — inițial — lucrărilor filosofice, istorice, științifice în genere, definind, ulterior, un nou gen literar.” (*Dicționar de termeni literari* [DTL], 1990)

Proza savantă

„Abia în umanismul renesanțist s-a disociat proza de orice element poetic (la Erasmus, M. de Montaigne). Montesquieu și La Harpe, în secolul al XVIII-lea, au pledat în favoarea prozei” (op. cit.), determinând un curent care va impune, ulterior, **proza narativă**. La granița estetică dintre proza științifică și cea beletristică se află proza savantă, cultivată de umanistul Dimitrie Cantemir (în *Descrierea Moldovei*), care îmbină conținutul bogat în informații cu evocarea, descrierea, portretizarea etc. (tehnici specifice prozei literare).

Topos

Provenit din gr. **topos** — „loc”, termenul este considerat variantă pentru noțiunea de *clîșeu*. A fost introdus în cultura română de către Dimitrie Cantemir. El definește constante păstrate prin tradiție, fie din Antichitate, din folclor sau din cultura unui popor. Se referă cu precădere la opera epică și are în vedere teme, motive și imagini recurente de-a lungul evoluției unei literaturi: jertfa pentru creație, simbioza om-natură, victoria Binelui asupra Răului sunt câteva exemple de toposuri preluate din folclor de literatura cultă.

Autorul descrie orânduirea de stat, ceremonialul pentru alegerea domnilor, obiceiurile de înscăunare a voievodului, confirmarea sau, dimpotrivă, mazilirea domnilor de către sultanii turci; ulterior, prezintă clasa boierească și rangurile specifice, îndatoririle lor, oastea moldovenească și maniera de recrutare a soldaților, ritualurile de la curțile voievodale, modul de fastuoasă desfășurare a vânătorilor domnești, ceremonialul de îngropare a conducătorilor de țară, legile și modul lor de aplicare de către divanul de judecată prezidat de domni, veniturile, tributurile și peșcheșurile care alcătuiesc laolaltă sistemul de impozite interne și externe, originea etnică a locuitorilor Moldovei, schița de caracterizare psihosocială a acestora cuprinsă în capitolul *Despre năvaurile moldovenilor*, credințele populare și eresurile specifice mediului folcloric, obiceiurile de logodnă și de nuntă, precum și riturile funerare. Partea finală este și cea mai succintă, rezumată în cinci capitole dedicate religiei și ritualurilor creștine moldovenești, organizării bisericești și rangurilor ecleziastice, mănăstirilor din Moldova, graiului și literelor cu ajutorul cărora se exprimă poporul nostru.

Moldova — un topos ideal

Moldova lui Cantemir este descrisă ca un spațiu edenic, ca o matrice a spiritualității românești: „Nu se poate afla nicăieri în vreo altă țară cât Moldova de mică atâtea ape și natura împodobită de asemenea locuri minunate ca aici.” Natura Moldovei este marcată de fertilitate, de o abundență hiperbolizată: apele clocotesc de peștii pe care oștenii îi prind cu sulița, aducându-i vii la masa domnească; oile pasc o iarbă grasă ca untul; pământul mustește de fierberea mineralelor care fășnesc la suprafața sa; câmpiile oferă însutit plugarilor roadele semințelor îngropate; din struguri se obțin vinurile atât de parfumate și de tari precum cele de Cotnari; pomii roditori nu cresc în livezi, ci în adevărate păduri fructifere. Moldova este și un paradis al animalelor, peste care domnește zimbrul, fiara hieratică și voievodală, aleasă să fie immortalizată pe emblema țării.

Hartă întocmită de Dimitrie Cantemir pentru *Descrierea Moldovei*

Întâia schiță de portret moral al poporului român

Dimitrie Cantemir este primul scriitor român preocupat să schițeze **portretul moral**, cu valoare generalizatoare, al poporului din care face parte. El descrie un neam vital și spontan, capabil, deopotrivă, să păstreze formele vechi ale mentalității obștești și să caute noutatea. El surprinde la pământeni semeția, locvacitatea (plăcerea de a vorbi mult), impulsivitatea și spiritul de gâlceavă, faptul că erau băutori grozavi, iubind ospetele întinse ca-n basme, pe durata unor zile întregi. Moldoveanul care l-a întrecut pe muntean într-un celebru rămășag bahic a fost înnoțit de un voievod și, astfel, rezistența la libație a fost consacrată drept o virtute națională. Autohtonii acestor pământuri sunt generoși și ospitalieri, primindu-i pe străini în casele lor, oricât de modeste, ca să-i omenească. Ei sunt comunicativi, sentimentali, dar și exigenți până la extreme în prietenie, precum și în dușmănie. Ca un paradox, în ciuda impulsurilor nestatornice, moldovenii apar drept **un miracol de rezistență a unui neam vital** și de existență perenă în mijlocul atâtor împrejurări vitrege și agresivități militare. Moldovenii prețuiesc în mică măsură prudența, manifestă capacitate de premoniție în fața morții, devenind fataliști și neîncredători în soartă. Iubesc nespuse viața, dar au generozitatea de a și-o dărui cu ușurință, comportându-se cu o vrednicie uluitoare în războaiele permanente.

Secvența prodigioasă a cărții conține descrierea exactă a obiceiurilor de nuntă și a riturilor funerare moștenite de la romani, dicționarul mitologic, referințele la practicile magice, prezentarea călușarilor ca joc inițiativ și cu efecte curative, a horelor, a „danțului”, evidențiind înclinarea spre artă, spre organizarea spectaculoasă care individualizează orice manifestare spirituală a poporului român.

Exerciții de redactare și compoziții

- 1) Realizați o compunere-paralelă în care să analizați aprecierile comparative despre asemănările fonetice și morfosintactice frapante dintre limba latină și cea română făcute de scriitor în capitolele al IV-lea și al V-lea din finalul lucrării sale. Scrieți un mic dicționar de cuvinte latinești moștenite.
- 2) Prezentați, într-un eseu de sinteză, continuitatea ideilor umaniste despre latinitatea poporului și a limbii noastre naționale din operele cronicarilor moldoveni ai secolului al XVII-lea în scrierile lui Dimitrie Cantemir.
- 3) Alegeți un fragment din creația studiată și relevați, într-o compoziție analitică, modernitatea scriiturii lui D. Cantemir, urmărind: fluența stilului, precizia informației, logica argumentării științifice, metoda comparativă în abordarea oricărui domeniu.
- 4) Argumentați, într-un eseu structurat, cele patru trăsături fundamentale care fac din *Descrierea Moldovei* prima carte de idei din cultura română: dubla modernitate a viziunii asupra conținutului și a formei lui de exprimare, caracterul sintetic al metodelor de abordare, bogăția informațiilor științifice oferite, varietatea domeniilor în care autorul-savant a fost un strălucit precursor: geografie, științele naturii, arheologie, mitologie, folcloristică și etnografie, psihologie, lingvistică și dialectologie, stilistică.
- 5) Investigați texte diferite despre Moldova și locuitorii săi; alt fragment din opera lui D. Cantemir, din creația lui M. Sadoveanu, dintr-o operă memorialistică, un text publicistic, un album de artă etc.; comparați-le ideatic și structural, formulând și judecați cu valoare personală asupra lor.

Elogiu măsurat și obiectiv

„...dragostea ce avem pentru patria noastră ne îndeamnă, pe de o parte, să lăudăm neamul din care ne tragem, iar pe de altă parte, dragostea de adevăr ne împiedică, într-aceeași măsură, să lăudăm ceea ce ar fi, după dreptate, de osândit...”

Dimitrie Cantemir

Costum moldovenesc pentru jocul Călușarii

Bibliografie

- Dan Bădărău, *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, Editura Academiei RPR, București, 1964.
- P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, Editura Academiei RPR, București, 1958.
- Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, Editura Minerva, București, 1972.

Istoria și limba – argumente ale identității naționale

Iluminismul. Școala Ardeleană

„Epoca luminilor”

Iluminismul (it. *illuminismo* — „Epoca luminilor”) este o mișcare ideologică și filosofică, în primul rând, cu importante consecințe și în planul literaturii, caracterizată printr-un veritabil **cult al rațiunii, al științei și al umanismului**, care s-a manifestat în toată Europa secolului al XVIII-lea. Un mare număr de opere istorice, filosofice, economice, juridice și filologice pregătesc, din veacul anterior, terenul pentru o altă înțelegere a drepturilor și îndatoririlor omului în societate, pentru reevaluarea ideilor consacrate de lumea feudală.

Iluminismul atacă fundamentele absolutismului în viața politică, pe cele ale dogmatismului în știință și în religie, introducând o perspectivă nu numai critică, ci și sistematică (chiar dacă este rudimentar-mecanicistă), care tinde să articuleze într-o singură construcție, armonioasă și explicită, cunoștințele despre lume și societate. Expresia ultimă a acestei tendințe raționalist-sintetice o reprezintă *Enciclopedia franceză (Enciclopedia sau dicționarul rațional al științelor, artelor și meseriilor)*, publicat în 17 volume, între 1751 și 1780, sub redacția lui Diderot și d’Alembert. Rolul rațiunii, în general, și al științelor particulare crește, ducând la ideea supremației omului în univers și la convingerea că acesta posedă capacități nelimitate pentru a progresa.

Eliberat de prejudecăți, de superstiții, obscurantism și de postulate dogmatice opresive, omul descoperă rădăcinile firești ale structurilor sociale: religia naturală, dreptul bazat pe ideea

Racordări ale culturii naționale la cultura europeană (II)

Iluminismul în Țările Române

Ideile Iluminismului vor pătrunde, către sfârșitul secolului al XVIII-lea, și în Țările Române pe căi diferite: **prin filieră italo-austriacă în Transilvania**, unde cărturarii care urmează studii teologice și filosofice la Roma și la Viena vin în contact cu o societatea preocupată de rolul educației, de răspândirea cărților, de întemeierea școlilor publice, și **prin filieră greacă sau rusă în Țara Românească și în Moldova**, apropiat de Iluminismul francez de factură preponderent filosofică.

Iluminismul transilvănean, cunoscut sub numele generic de **Școala Ardeleană**, reprezentat mai ales prin istorici și filologi, dar și prin unicul mare scriitor al epocii, Ioan Budai-Deleanu, a avut un impact uriaș, resuscitând **spiritul național**. Ideea dreptului natural și a contractului social bazat pe principiile de egalitate între semenii, de libertate individuală și suveranitate a popoarelor aduc în prim-plan fundamentele

Castelul Versailles, palat regal în timpul lui Ludovic al XIII-lea și al XIV-lea (fragment)

tuturor revendicărilor seculare ale națiunii române. Prin cronicile, polemicile istorice și filologice, Școala Ardeleană influențează direct formarea primei generații de scriitori moderni de peste munți, așa cum și reprezentanții ei marcanți (Samuil Micu, Gh. Șincai, Petru Maior) utilizaseră scrierile generației anterioare de istorici, îndeosebi pe ale lui Dimitrie Cantemir. Acesta, spirit de formație enciclopedică, el însuși domnitor „luminat”, prin raționalismul aplicat explicațiilor sale științifice și prin susținerea unor idei progresiste, a prefigurat Iluminismul.

Cel dintâi mare iluminist din Țara Românească, **episcopul Chesarie de Râmnic**, este și **primul filosof român al istoriei**, descoperind totodată (în prefețele *Mineelor* tipărite la Râmnic între 1777 și 1780) și poezia ruinelor, a trecutului în genere. Prin opera lui Chesarie, a lui Ienăchiță Văcărescu, prin dimensiunea filosofic-umanistă a traducerilor lui Leon Gheuca și C. Clipa, în Moldova, Iluminismul din Principate se manifestă aproape sincron cu acela al Școlii Ardelene, contribuind — cu nota lui specifică — la constituirea unui *iluminism românesc*.

Școala Ardeleană și consecințele acțiunilor corifeilor săi pe tărâm ideologic și cultural

În ultimul capitol dedicat limbii moldovenești din lucrarea *Descrierea Moldovei*, Dimitrie Cantemir susține, cu argumente, romanitatea rostirii noastre și chiar puritatea latină a fondului ei principal de cuvinte. El compară lexicul moldovenesc cu cel italian — urmaș direct al latinei —, așezând pe două coloane dovezile probante ale purității superioare a românei în raport cu fondul etnic moștenit. Poziția savantului Dimitrie Cantemir postula o inadvertență lingvistică, servită ulterior ca argument aserțiunilor exagerate ale membrilor Școlii Ardelene. Aceasta a fost o mișcare ideologică, istorică și culturală cu **caracter iluminist**, aparținând intelectualității românești din Transilvania din ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea și primii treizeci de ani ai secolului al XIX-lea (între 1780 și 1829). În Transilvania, supusă Imperiului Habsburgic, procesul de profundă destrămare a relațiilor feudale și de înfuriere a celor capitaliste se produce înaintea celor similare din Moldova și din Țara Românească, frânate, în evoluția lor, de stăpânirea turcească. Istoricul literar Alexandru Piru susține că, „în epoca de tranziție, literatura Transilvaniei face un salt care o situează înaintea celorlalte provincii românești” (*Istoria literaturii române de la început până azi*, capitolul *Epoca de tranziție premodernă*, Editura Minerva, București, 1981).

Școala Ardeleană a fost și o **mișcare de eliberare socială și națională**, urmărind dezvoltarea conștiinței naționale a românilor din Transilvania. Ideologia mișcării culturale și literare este de sorginte iluministă, căci acest curent a reprezentat ideologia de stat a Imperiului Habsburgic. Corifeii Școlii Ardelene au fost toți istorici patrioți care au sprijinit ideea egalității în drepturi a românilor transilvăneni cu ungurii, sașii și secuii. În acest scop, ei au participat la redactarea, în 1791, a celebrului document *Supplex Libellus Valachorum Transsilvaniae* („Suplică a românilor din Transilvania”). Folosind argumente istorice, filologice și democratice, reprezentanții Școlii Ardelene au susținut originea latină a poporului și a limbii române, continuitatea existenței acestui neam în Dacia, unitatea etnică a națiunii noastre și puritatea factorului latin din limba română, în comparație cu alte idiomuri latino-romanice. Ei au polemizat cu istorici maghiari și germani celebri (Sulzer, Eder, Kopitar, Engel), care contraziceau primatul etniei românești în Ardeal.

Dintre **meritele fundamentale ale Școlii Ardelene** menționăm: continuarea ideilor istorice susținute de cronicarii moldoveni și munteni, precum și de savantul Dimitrie Cantemir; dezvoltarea conștiinței în privința originii etnice comune și a unității de

Romulus Ladea, Școala Ardeleană

de libertate individuală și de proprietate, care stau la temelia organizării societății prin pactul social („contractul social” al lui J.J. Rousseau), politica naturală (în viziunea lui d’Holbach) ș.a. Absolutizând puterea rațiunii, dar subordonând-o unor comandamente morale, Iluminismul va avea un caracter precumpănitor **practic, didactic și educativ**. După Immanuel Kant, esența „luminilor” este tocmai ieșirea omului din starea anterioară de „minoritate”, adică din imposibilitatea de a utiliza cum trebuie propriile facultăți intelectuale (în *Răspuns la întrebarea: Ce este luminarea?*, 1788).

Dacă în filosofie eforturile se vor îndrepta spre identificarea unui sistem ideal de guvernare, în literatură acestea se vor concentra pentru găsirea **căilor optime de formare a omului social și moral**. Se cultivă, deci, **utopiile** cu un caracter social sau individual (*Istoria lui Telemac* de Fenelon, *Bélisarie* de Marmontel, *Émile* de Rousseau), **romanul filosofic** (*Agathon* de Wieland), pleoara pentru toleranță (*Nathan înțeleptul* de Lessing), **jurnalul alegoric de călătorie** (*Scrisori persane* de Montesquieu, *Scrisorile unui călător rus* de N.M. Karamzin), **romanul educativ** (*Candid* de Voltaire, *Nepotul lui Rameau* de Diderot), **comedia satirică** (*Bădăranii*, *Hangița* de Carlo Goldoni) etc.

Gh. Șincai

Coordonate de acțiune ale Școlii Ardelene

În ansamblu, Școala Ardeleană a acționat pe trei coordonate esențiale: una **social-politică, de eliberare națională**, care a găsit în principiile iluministe punctele de sprijin esențiale pentru împlinirea dezideratelor poporului român din acel moment istoric; o alta **de factură erudită**, răspunzătoare de elaborarea tratatelor de istorie și de filologie, prin care, în ciuda unor exagerări și inadvertențe, s-a continuat — într-o manieră modernă de cercetare și pornind de la un câmp documentar mult mai larg — efortul de cunoaștere a istoriei naționale, început de cronicari și de către D. Cantemir, când s-au pus bazele cercetării științifice a limbii române; și a treia, o **direcție culturală**, desfășurată în forme active prin dezvoltarea învățământului național, prin emanciparea întregului popor (nu numai a unor clase privilegiate), datorită achizițiilor cognitive științifice și umane deopotrivă.

Iluminismul Școlii Ardelene, acordând — pentru întâia oară — textului scris o pronunțată **funcție socială**, preocupat de formarea temelilor moderne ale civilizației românești, reprezintă **cea dintâi etapă de emancipare și de progres asigurat prin cultură**, racordându-se astfel la doctrina iluminismului european.

Chiar dacă reprezentanții Școlii Ardelene n-au fost scriitori propriu-ziși (cu excepția lui I. Budai-Deleanu), totuși, abordând domenii atât de variate,

neam și de limbă a tuturor românilor; stimularea studiului istoriei înțelese ca o disciplină fundamentală pentru neamul nostru; culturalizarea acestui popor prin dezvoltarea învățământului, a științelor și prin înființarea de școli în limba maternă; înmulțirea manualelor și a literaturii de popularizare; deoarece doctrina estetică a Iluminismului a fost clasică, Școala Ardeleană recomandă cultivarea unei literaturi clasicizante; traducerea cărților fundamentale de filosofie, de teologie, de istorie, fizică, istorie naturală și de literatură din cultura europeană; necesitatea introducerii alfabetului latin și stabilirea unor norme lexicale etimologizante. Prin centrele sale de activitate — Blaj, Oradea și Buda —, istoricii, filologii și literații Școlii Ardelene **au pregătit ideologic Revoluția de la 1848 din Țările Române.**

Mentorii Școlii Ardelene și posteritatea lor istorico-lingvistică

Principalii mentori ai epocii de tranziție din Transilvania au fost: Samuil Micu (Klein), Gheorghe Șincai, Petru Maior și Ioan Budai-Deleanu, cărora li s-au adăugat alții: Radu Tempea, Paul Iorgovici, Ioan Molnar-Piuariu.

Samuil Micu (1745–1806) a fost istoric și filolog. Familia sa a fost înnobilită, primind numele nemțesc de Klein (sau Clain), nume cu care va semna de obicei. Învățând la Blaj, s-a dovedit un elev excepțional și a fost trimis cu o bursă la Viena, pentru a studia filosofia și teologia. Revenit la Blaj, a înființat clasa de filosofie la gimnaziu, devenind primul profesor de etică și de aritmetică. A contribuit, ca și Gheorghe Șincai, la redactarea argumentației istorice a Memorandumului pentru emanciparea națională a românilor ardeleni.

Este autorul a peste șazeci de opere, pe care nu și le-a văzut publicate. În 1779, a tipărit, la Viena, **prima operă românească cu litere latine**, intitulată *Carte de rogațiuni pentru evlavia homului creștin*. Între 1800 și 1806, a scris lucrarea *Istoria, lucrurile și întâmplările românilor pre scurt*, în zece părți, de la cucerirea romană a Daciei până la finele secolului al XVIII-lea, izvorul ei principal de inspirație fiind opera lui Dimitrie Cantemir. Exagerând, el afirmă că românii sunt latini puri, căci dacii ar fi fost exterminați de către romani și apreciază în mod eronat că limba noastră s-a format din latina clasică, nu din cea populară. În consecință, Samuil Micu solicită purificarea limbii române de elementele nelatinești și reintroducerea cazului ablativ. Ortografic, a pledat just pentru înlocuirea alfabetului chirilic cu cel latin. În colaborare cu Gheorghe Șincai, a scris o gramatică, în 1780, intitulată *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*. S-a dovedit și un traducător remarcabil, tălmăcind (în 1795) **cartea de căpătâi a creștinismului**, sub numele de *Biblia de la Blaj*. Preocupat de necesitatea educației morale prin cultură a românilor, el a tradus și unele texte cu caracter religios sau literar: *Viața și pildele lui Esop*, romanul *Bélisarie* după Marmontel, *Varlaam și Ioasaf* și chiar *Biblia*, încercând să dea *Cântării Cântărilor* o exprimare poetică. A mai tălmăcit *Istoria adevărată* a lui Lucian din Samosata, utilizând, într-o manieră adecvată, limbajul popular.

Gheorghe Șincai (1745–1816) a fost istoric și filolog. Și-a făcut studiile la Târgu-Mureș, Cluj, Bistrița, Blaj, Roma și la Viena, devenind un bun prieten al lui Samuil Micu. S-a dovedit un poliglot, însușindu-și temeinic: greaca, latina, maghiara, germana, italiana și franceza. Cultura vastă i-a permis ocuparea funcției de bibliotecar al Colegiului din Roma, având permisiunea de a cerceta orice fel de documente. În Italia, ca și în Ungaria sau în capitala Imperiului Austro-Ungar, a cercetat bibliotecile, copiind și transcriind cu exactitate orice referire la istoria românilor. A depus o muncă asiduă de luminare a maselor, dedicându-se carierei didactice și contribuind la întemeierea unui număr impresionant de școli (peste 300). În 1784,

a fost numit director general al Școlilor românești unite din întreaga Transilvanie. În scopuri didactice, a tradus și a elaborat manualele fundamentale: abecedarul, gramatica, aritmetica și catehismul, adaptând sau creând terminologia necesară înțelegerii acestora de către elevi. În 1811, a publicat lucrarea istorică scrisă sub forma analelor, intitulată amplu: *Hronica românilor și a mai multor neamuri în cât au fost ele așa de amestecate cu românii, cât lucrurile, întâmplările și faptele unora fără de ale altora nu se pot scrie pre înțeles, din mai multe mii de autori, în cursul de treizeci și patru de ani culese*. A colaborat și el la gramatica inițiată de Samuil Micu, sistematizând materialele folosite, scriind prefața și simplificând ortografia excesiv etimologizantă. Tributar numărului enorm al documentelor consultate, Șincai n-a avut o concepție unitară asupra istoriei, compilând cronici românești și străine.

Petru Maior (1761–1821) a reprezentat mintea cea mai organizată a Școlii Ardelene, dovedindu-se un istoric cu o concepție modernă. Provenind dintr-o familie cu tradiție mic-nobiliară și cărturărească, Petru Maior și-a făcut studiile la Târgu-Mureș, Blaj, Roma și la Viena, unde a urmat colegiul împreună cu Gheorghe Șincai. În perioada studenției, a aprofundat studiile de filosofie și de teologie, adunându-și documentația necesară viitoarelor sale cărți istorice. Opera lui stă sub semnul filosofiei iluministe și al raționalismului, având ca fundamente determinismul, dreptul natural și interpretarea liberă a *Bibliei* și a istoriei Bisericii. În 1783, a scris **cea mai reprezentativă carte a Iluminismului românesc**, intitulată *Procانونul*, neterminată și rămasă în manuscris timp de unsprezece ani.

Spirit polemic, Maior a delimitat sfera de acțiune a Bisericii, disociind-o de viața socială, contestând pretențiile dominante ale papei și demascând abuzurile clerului catolic. Concepțiile sale moderne de interpretare raționalistă a textelor și a problemelor teologice l-au pus în conflict cu autoritățile bisericești ale timpului. A scris și cinci volume de predici, în care a exemplificat concepția sa despre lume și viață, despre posibilitatea perfecționării umane prin educație și, mai ales, despre puterea învățaturii, revigorând principiile umaniste bine cunoscute din operele predecesorilor. În 1812, a dat la iveală opera sa de referință, *Istoria pentru începuturile românilor în Dachia*. Aceasta are **o structură polemică și demonstrativă**, depășind cu mult valoarea strict documentară. Autorul susține originea romană a poporului

teme de cercetare diferite, toate cerând mijloace adecvate de exprimare și o terminologie cât mai bogată și mai nuanțată, acești învățați au armonizat **exactitatea științifică și invenția metaforică**.

Deși proiectate ca **opere științifice**, lucrările lor erudite dobândesc implicit, prin căldura argumentării, prin spiritul patriotic, prin tonul polemic necesar opoziției față de feudalitate și asuprire, față de concepțiile nedemocratice și afirmațiile injuste la adresa originii poporului român, prin bogăția și originalitatea expresiei, și **virtuți literare**. Iar operele lingvistice, manualele de retorică, dicționarele specializate și lexicoanele-tezaur au avut un rol esențial în **afirmarea limbii române**, atât înăuntrul țării, cât și în afara granițelor sale, în **progresul romanisticii europene**:

„M-am sărguit, cât am putut, ca de la cuvintele și vorbele cele tocma românești nici cum se nu me abat și depărtez, ci se le aleg, după cum pre unele locuri mai bine vorbesc românește de cât pre altele [...]. Drept aceea, tu, carele vei ceti cartea aceasta, nu me judeca pentru cuvintele și vorbele, care doară ți s-o vedea noao sau streine, precum au făcut, făc și vor face unii, carii în viața lor nici atâta n-au făcut pentru binele de obște; ci numai au zăcut și au cărtit pre alții, pizmuindu-le numele și lauda, care pe dreptate l-au căpătat **prin lucrurile cele bune, cele făcute pentru obște** (s.ns.)...”, afirma Gh. Șincai în *Catehismul cel mare*, din 1783.

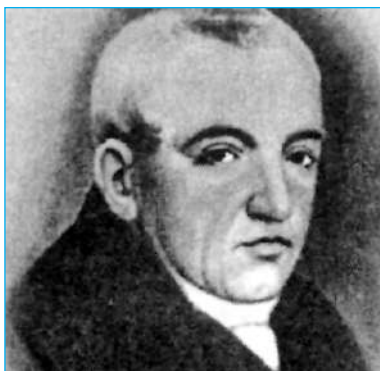
Modernizarea limbii române prin împrumuturi neologice

Pentru Ioan Budai-Deleanu creația literară a constituit veritabila sa vocație. Căci *Țiganiada* sau *Tabăra țiganilor*, „*poemation eroi-comico-satiric*”, epeea terminată (singura care n-a rămas în stadiul de proiect, cum s-a întâmplat cu cele la care vor năzui romanticii), a făcut din autorul ei scriitorul cel mai dăruit al Școlii Ardelene (grupare care nu a dus lipsă de condeieri — poeți, prozatori, traducători) și al întregii literaturii românești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și de la începutul celui

Vaticanul

Petru Maior

următor. Prima versiune a epopeii (căci Budai-Deleanu va reveni asupra textului) era terminată în 1800, dar va vedea lumina tiparului abia în anii 1875–1877. Cea de-a doua versiune, vădit despovărată de o supraîncărcătură barocă și simplificată prin eliminarea episodului pitoresc cu Becicherec Iștoc (el va forma „sâmburele unui poem parodic intitulat *Trei viteji* — în care nemeșului ardelean i se vor mai alătura Născocor din Cărlibaba și Kir Calos de Cucureaza —, poem neterminat, din păcate) și prin restructurarea planurilor acțiunii (în favoarea celui eroic), a fost isprăvită în 1812 și publicată în 1925.

Modelele acestei epopei — unele foarte serioase: Budai-Deleanu trimite la Homer, Virgiliu, Ariosto, Tasso, Milton, Klopstock, Cervantes, Voltaire — l-au îndemnat pe scriitorul român să schimbe „cheia”, să folosească registrele burlesce și parodice pentru a trata chestiuni grave. Căci Ioan Budai-Deleanu plasează în acel Ev Mediu românesc, unde Vlad Țepeș combatea pentru apărarea țării și a creștinătății, o dezbateră importantă a timpului său. Țigani, o umanitate dezordonată, informă, instabilă, mereu flămândă, căreia voievodul încearcă să le dea o identitate socială, să facă din ei un „grup” animat de țeluri comune și sustras unor înrăuriri străine (Țepeș se temeă că turcii, inamicii săi, i-ar putea folosi), caută să parcurgă **drumul către fericire (obsesie iluministă)**. Ei umblă în hărmălaie (întreținută chiar și onomastic, numele țiganilor având o savoare particulară, cu sonorități incontestabile) și într-un zgomot de

nostru, continuitatea sa neîntreruptă pe teritoriul vechii Dacii, unitatea etnică a tuturor românilor, din care derivă drepturile legitime ale populației majoritare din Transilvania.

El a anexat operei istorice și două *Dizertații*, una „*pentru începutul limbei românești*” și cealaltă „*pentru literatura cea veche a românilor*”, în care formulează concluzia pertinentă că limba maternă s-a format pe baza latinei populare, contrazicându-l astfel pe Samuil Micu: „[...] se știe că mulțimea cea nemărginită a romanilor, a cărora rămășițe sunt românii, pre la începutul sutea a doua de la Hs., în zilele împăratului Traian, au venit din Italia în Dachia; și au venit cu acea limbă lătinească carea, în vremea aceeaia stăpânea în Italia. Așadară, limba românească e acea limbă lătinească comună, carea pre la începutul sutei a doao era în gura romanilor și a tuturor italienilor”; totodată, a recunoscut importanța influenței slave asupra lexicului nostru, dar a demonstrat faptul că limba slavă nu a putut schimba structura gramaticală a limbii române; a preconizat elaborarea normelor ortografice necesare scrierii cu litere *lătinești*; a comparat graiul autohton cu celelalte limbi romanice, demonstrând că el nu a fost alterat, ca acestea, de influențe ale substratului autohton sau externe. În 1825, după moartea învățatului, va apărea celebra lucrare lingvistică a cărei redactare finală a coordonat-o, și anume *Lexiconul de la Buda (Lesiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc)*, început de Samuil Micu și reeditat de urmașul său în 1805.

Maior s-a ferit de exagerările contemporanilor săi, acceptând pronunțiile impuse de uzul limbii, **promovând neologismele**, îmbogățind lexicul cu termeni științifici, încercând să realizeze și **o gramatică descriptivă a limbii naționale**. Este un continuator al lui Ion Neculce prin capacitatea sa evocatoare, prin talentul memorialistic, prin fondul sentențios ilustrat cu pilde și proverbe, prin ironia savuroasă, care ajunge până la invectivă și pamflet. Petru Maior a reușit să-și publice opera în cea mai mare parte, făcând-o astfel cunoscută și utilă contemporanilor și urmașilor. Istoria sa din 1812 i-a entuziasmat pe tinerii intelectuali ai epocii, contribuind la formarea spiritului revoluționar pașoptist. Costache Negruzzi, în creația memorialistică *Cum am învățat românește*, relatează cu umor peripețiile prin care a trecut ca elev, alungându-l pe dascălul particular angajat de tatăl său și învățând să scrie în limba română abia la paisprezece ani (deoarece, în epoca fanariotă, școala se făcea în limba greacă), exclusiv cu ajutorul *Istoriei...* lui Maior. Ion Heliade Rădulescu, Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, Costache Negruzzi l-au revendicat drept **magistrul lor întru istorie și sentiment național**. În Transilvania, atât generația de la 1848, cât și cele ulterioare au întreținut un adevărat cult pentru opera și memoria lui Petru Maior.

Un scriitor printre istorici și filologi

Ioan Budai-Deleanu (1760–1820) s-a afirmat ca filolog, istoric și scriitor, absolvent, deopotrivă, filosofia și teologia, dar fără a simți o chemare interioară pentru viața ecleziastică. În timpul studiilor de la Viena, i-a cunoscut pe Samuil Micu și pe Gheorghe Șincai, împărtășind ideile **ideologiei iluministe** ale acestora. Era și un poliglot, cunoscând greaca, latina, italiana, franceza, germana și polona. Întors în Ardeal, a fost profesor la Blaj, dar a intrat, ca și prietenii săi, în conflict cu episcopul Ioan Bob și s-a autoexilat pentru tot restul vieții la Liova, unde a și murit.

A păstrat neîntrerupt legătura cu ardelenii și cu românii din Polonia și din Bucovina. Însăși opera sa fundamentală, *Țiganiada*, a fost concepută ca o dovadă că și-a menținut neștirbit atașamentul pentru poporul său. Dacă, sub aspect științific, activitatea lui s-a înrudit cu a celorlalți cărturari ardeleni ai vremii, sub raportul predispoziției artistice, el și-a depășit contemporanii.

Țiganiada sau *Tabăra țiganilor* a fost realizată în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, dar a fost publicată de-abia după optzeci de ani de la scrierea ei. De aceea, lucrarea sa n-a putut influența evoluția literaturii române din epoca premodernă. Prima versiune a fost publicată între 1876 și 1877, iar cea de-a doua, între 1925 și 1928. Această **epopee eroică, operă comică și satirică**, este comparabilă cu alte modele de prestigiu din literatura universală.

Autorul ei, om de aleasă cultură umanistă, face referiri directe la Homer, Vergiliu, Tasso, Milton, Ossian, Cervantes, Voltaire etc. Acțiunea se desfășoară în vremea lui Vlad Țepeș, care, în lupta de apărare a independenței Țării Românești, încearcă să-i adune și să-i înarmeze pe țigani, pentru a nu fi folosiți de către dușmani drept iscoade. În tentativa — pusă pe seama domnitorului — de a-i reuni și organiza pe turbulenții, instabili și nu prea harnicii țigani, poetul a exploatat comic diversele conflicte generate de mentalitățile unei colectivități umane incompatibile cu organizarea socială, puțin doritoare de luptă, refractare ideilor de devotament și sacrificiul pentru o cauză străină de avantajele materiale imediate. Sunt pline de umor eșecurile înregistrate de voievod în încercarea de a-i transforma pe țigani în cetățeni ordonați, conștienți de necesitatea apărării țării, cu o disciplină indispensabilă conviețuirii într-un stat. Dar poetul generalizează faptele constatate și meditează asupra destinului întregii omeniri, asupra piedicilor și insucceselor pe care civilizația le-a înregistrat în evoluția ei. În epopee este inclus și un episod picaresc, cu nemeșul Bechicherec Iștoc, Kir Calos din Cucureaza și cu Născocor din Cârlibaba, alcătuiind nucleul unei opere independente, intitulată *Trei viteji*.

Acest poem în douăsprezece cânturi este apreciat drept **a doua operă literară ca importanță** după *Istoria ieroglifică* a lui Dimitrie Cantemir și **unica epopee** a perioadei când a fost scrisă. După modelul clasic francez, oferit de Montesquieu și de Voltaire, folosind o amplă alegorie, Budai-Deleanu a satirizat societatea feudală cu toate instituțiile și defectele ei morale: monarhia, biserica, justiția, venalitatea clerului și a magistraților, tâlhăria negustorilor, falsa vitejie a „cavalerilor rătăcitori”. Ca și Dimitrie Cantemir, el are darul de a fixa trăsăturile specifice oamenilor **într-o viziune caricaturală**, dovedind, concomitent, vervă satirică și imaginație onomastică. Numele eroilor săi cu rezonanță țigănească sau argotică dau naștere unor

Imagine din spectacolul *Țiganiada*, Teatrul Ion Creangă (regia: Mircea Cornișteanu), 1991

nedescriși, proiectat vizual prin culori violente și mișcări dezordonate. Finalizarea călătoriei le este însă interzisă, pentru că ea era „poruncită” (nu izvoara din voința lor) și pentru că **fapta**, necesară oricărui progres, este, la țigani, înlocuită de **vorbă**. Iar **cuvântul**, semn al unei poftorice de nestăvilit, deraiază adesea și se transformă în urlet, semnal al părușelii.

La adăpostul alegoriei uriașe pe care o pune la cale (la fel ca Dimitrie Cantemir în *Istoria ieroglifică*), Ioan Budai-Deleanu trece în revistă tezele iluministe și le demonstrează strălucit, în registru parodic, satirizând (instituții și pe reprezentanții ai lor, năravuri), caricaturizând, exploatând burlescul, punându-și la lucru imaginația, **dovedindu-se apt de performanțe la nivel european** (*Țiganiada* este **ultima operă literară importantă a unui baroc european tardiv**) și demonstrând că acea „creștere a limbii românești”, pe care o cerea insistent, dincoace de munți, Ienăchiță Văcărescu, era deja, în privința posibilităților și a calităților poetice, o realitate estetică.

Încurajând dezvoltarea învățământului, a științelor, a cultivării limbii naționale și a literaturii, scriind manuale, întocmind dicționare și lexicoane, traducând cărți fundamentale în variate domenii, savanții Școlii Ardelene au revoluționat limbajul operelor științifice, educative și de popularizare. Ei au susținut introducerea alfabetului latin, au întărit fondul lexical moștenit prin **adaosul masiv de cuvinte preluate din latină pe cale cultă (savantă) și din limbile neoromanice** apropiate civilizației românești (franceza și italiana). Acești cărturari au deschis calea fenomenului de **reromanizare** (în accepția lui Sextil Pușcariu) sau de **relatinizare** a limbii noastre: Samuil Micu a tipărit (la Viena) prima operă românească scrisă cu litere latine; în scopuri didactice, Gh. Șincai a adoptat sau a creat terminologiile necesare înțelegerii limbajelor noilor discipline predate elevilor; Petru Maior chiar a promovat neologismele, îmbogățind lexicul cu termeni științifici (*convenție, parlamentar, conversație, magic, sacrificiu, execuție, respirație, condiție* etc.).

Ioan Budai-Deleanu a scris cărți de istorie (ocupându-se de temele care îi pasionau atunci pe învățații ardeleni — *De originibus populorum Transylvaniae commentatiuncula, cum observationibus historico-criticis, De unione trium nationum et constitutiones approbatae Transylvaniae*. El nu a ignorat nici problemele românilor din alte zone: *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina*, a scris lucrări de lingvistică (prin *Fundamenta grammatices linguae romanae seu ita dictae valachicae*, elaborată în 1812 și prelucrată, după 1815, în românește: *Temeiurile gramaticii românești*, a fost cel mai însemnat gramatician român înainte de Ion Heliade Rădulescu) și de metodică (*Dascălul românesc pentru temeiiurile gramaticii românești* — comentariu dialogat, *Îndreptătoriu al învățătorilor întru a formarisi pe tinerii școlari* sau *Carte trebuincioasă pentru dascăli*), dicționare (*Lexicon românesc-nemțesc și nemțesc-românesc* și *Lexicon pentru cărturari*, al doilea fiind un surprinzător, pentru acea vreme, **inventar de neologisme**) realizate, din păcate, doar parțial. Titlurile enumerate mai sus ne îndeamnă să vedem în Ioan Budai-Deleanu **un învățat de tip enciclopedic** — așa cum recomandau iluminiștii —, atent la marile probleme ce preocupau în acel timp lumea savantă românească.

Ion Andreescu, *Drumul satului* (fragment)

Bibliografie

- Alexandru Piru, *Istoria literaturii române*, vol. II (*Epoca premodernă*), Editura Didactică și Pedagogică, București, 1970.
- Dimitrie Popovici, *Studii literare*, vol. I (*Literatura română în Epoca „luminilor”*), Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1972.

savuroase eufonii cu efecte umoristice: Baroreu, Boroșmândru, Cârlig, Ciuciu, Dondul, Dârloi, Mozoc, Păpuc, Căcăcea, Corcodel, Parnavel, Parpangel, Purdea, Gormoi, Gogoman, Goleman, Janalău, Slobozan, Zăgan etc., prefigurându-i pe Panait Istrati sau pe Eugen Barbu cu mult timp înainte. **Cel dintâi poet român de talie europeană**, Ioan Budai-Deleanu a sintetizat artistic în *Țiganiada* ideile iluministe ale epocii sale, realizând cea mai spectaculoasă demonstrație până la el despre virtuțile poetice ale limbii române, într-o capodoperă rămasă, din păcate, mult timp necunoscută și fără ecoul meritat.

Abordarea problematicii expuse în clasă

- 1) Precizați, lucrând în grupe distincte, care sunt trăsăturile ideologice și culturale ale Iluminismului european, particularizându-le în raport cu literatura română de la confluența secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea.
- 2) În manual, sunt precizate direcțiile de acțiune social-culturală ale Iluminismului românesc; aduceți argumente potrivite în favoarea fiecărei direcții de dezvoltare în parte, realizând studii de caz diferențiate.
- 3) Disociați modalitățile specifice de manifestare a curentului iluminist în Transilvania, față de Principate; grupați, în trei echipe de lucru, argumente istorice, filologice și culturale din demonstrația voastră.
- 4) Enumerați câteva trăsături artistice ale epopeii *Țiganiada* de Ioan Budai-Deleanu, pe baza fragmentelor indicate de profesori și a altora selectate de voi, reunind explicațiile primite cu observațiile personale.

Exerciții de redactare și compoziții

- 1) Ilustrați, într-o compoziție de sinteză, caracterul național al activității ideologice, sociale, culturale și filologice desfășurate de iluminiștii români, prin referiri concrete la fiecare tip de activitate și la conținutul principalelor opere ale acestora.
- 2) Dezvoltați, într-un eseu liber, ideea evoluției conceptului estetic de poezie în limba națională, pornind de la următoarele mărturisiri ale lui Ioan Budai-Deleanu din *Prologul* la opera *Țiganiada*: „Am izvodit această poeziească alcătuire, sau mai bine zicând jucăreauă, vrând a forma și a introduce un gust nou de poezie românească; apoi și prin acest feliu mai ușoare înainte-deprinderi, ca să învețe tinerii cei de limbă iubitori a cerca și cele mai rădicate și mai ascunse desişuri ale Parnasului unde lăcuiesc musele lui Omer și a lui Verghill...”
- 3) Argumentați, într-o compoziție de sinteză, faptul că Școala Ardeleană a conferit limbii române statutul de limbă națională și a reintegrat civilizația și cultura autohtonă în spiritul romanității din care s-au desprins; folosiți și următoarea apreciere a unui mare istoric: „Știm cu toții cine fură cei dintâi apostoli ai românismului. Cine nu cunoaște numele glorioase ale lui Șincai, Petru Maior, Samuil Klein, Paul Iorgovici, George Lazăr, cari, prin școli, prin cultivarea limbii și a istoriei puseră stâlpii de temelie ai naționalității române și propagară ideea unității sale?...” (Nicolae Bălcescu, *Scrieri istorice*).

STUDIU DE CAZ

Limba națională — „Strai de purpură și aur”^{*} al scrisului românesc

- Desprindeți ideile majore din citatele de mai jos și reuniți-le într-un eseu despre limba română.

Limba română în viziunea spiritului religios

1. „[...] eu diacon Coresi, deaca văzui că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limbă, numai noi rumânii n-avăm, și Hs [Hristos] zise, *Mathei* 109, cine ceteste să înțeleagă, și Pavel apostl [apostol] încă scrie în *Corint*, 155, că într-o beserecă mai vrătos [vârtos] cinci cuvinte cu înțelesul meu să grăiesc, ca și alafți să învăț, decât un tunearec [întuneric datorat unui număr imens] de cuvinte neînțelese într-alte limbi. Derept aceea, frații miei preuților, scrisu-v-am aceste psăltiri cu otveat [răspuns], de-am scos deîn psăltirea srăbească [sârbească] pre limbă rumânească, să vă fie de înțelegătură...” (diaconul Coresi, tipograf și editor muntean, primul traducător în limba română, *Psăltirea slavo-română*, Brașov, 1577)

2. „[...] limba noastră românească, ce n-are carte pre limba sa, cu nevoie [anevoios] iaste a înțelege cartea alții limbi. Și și pentru lipsa dascălilor ș-a învățătorei. Cât au fost învățând mai de multă vreme acmu nice atâta nime nu învăță. Pentru aceea de nevoie mi-au fost, ca un datornic ce sunt... cu talantul [talentul] ce mi-au dat să-mi poci plăti datoriia macar de cât, până nu mă duc în casa cea de lut a moșilor miei.” (Varlaam, mitropolit al Moldovei între 1632 și 1653, *Carte românească de învățatură: Cuvânt către cetitoriu*, Iași, 1643)

3. „Aciasta încă vă rugăm să luați aminte că rumânii nu grăiesc în toate țările într-un chip, încă neci într-o țară toți într-un chip; pentru aceea cu nevoie poate să scrie cineva să înțeleagă toți, grăind un lucru, unii într-un chip, alții într-alt chip: au veșmânt, au vase, au alte multe nu le numesc într-un chip.

Bine știm că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sunt buni carii împlă în toate țările, așa și cuvintele acelea sunt bune carele le înțeleg toți. Noi derept aceea ne-am silit den cât am putut să izvodim [să traducem] așa cum să înțeleagă toți, iară dă nu vor înțeleage toți, nu-i de vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfiat rumânii printr-alte țări, de și-au mestecat cuvintele cu alte limbi, de nu grăiescu toți într-un chip.” (Simion Ștefan, mitropolit al Transilvaniei între 1643 și 1656, *Noul Testament de la Bălgrad: Predoslovie către cetitori*, Alba-Iulia, 1648)

4. „— Iubite cetitoriu, să socotești aciastă tablă, că-ntr-însa am îndireptat bogate cuvinte ce se află schimbate într-aciastă carte, carile rumâniia nu se potrivește cu sârbia, pentru căci că s-au tălmăcit de pre izvodul lui s[ea]t[ia] [sfântul] Ieronim, carele-i elinește [în greaca veche] și lăținește și evreiaște. Deci noi de pre-acei izvod [manuscris, document] foarte am silit de-am pus cuvintele precum se află acolo. Iar pentru ciale [cele] schimbate și pentru greșuri, iată c-am îndireptat cu acest meșterșug precum să viade aici.” (Dosofoei, mitropolit al Moldovei între 1671 și 1673, respectiv între 1675 și 1686, *Psăltirea de-nțales a svântului împărat proroc David, Psăltirea slavo-română*, Iași, 1680); „[...] într-atâta lungă vreme scriind și tălmăcind, cât am putut birui în acești veaci grei a țării — abia cu mult greu am scris și această svântă carte, de o am tălmăcit rumânește pre limbă proastă [simplă].” (*Viata și petrecerea svinților*, Iași, 1682-1686)

Limba română în dimensiunea spiritului istoric (laic)

1. „— Așijderea și limba noastră den multe limbi iaste adunată și ni-i mestecat graiul nostru — a vecinilor de pinprejur, măcar că de la Râm ne tragem și cu a lor cuvinte ni-s amestecate, cum spune și la predoslaviia [introducerea] letopisețului celui moldovenesc de toate pre rând. [...] De la râmieni, ce le zicem latini: *pâne*, ei zic *panis*; *carne*, ei zic *caro*; *găina*, ei zic *galina*; *muiarea*, *mulier*; *fămeia*, *femina*; *părinte*, *pater*; *al nostru*, *noster* și altele multe den limba latinescă, că de ne-am socoti pre amăruntul, toate cuvintele le-am înțelegem...” (Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovii*,

redactat aproximativ între 1642 și 1647 și publicat prima oară de M. Kogălniceanu, în 1852)

2. „Înțelege-vei și din capul [capitolul] care să va scrie și de graiul cestor țări că limba este dovadă că, în graiul nostru, până astăzi sunt cuvinte unele letinești, iară altele italienești. Să miră un historic, anume Cavație [cronicarul maghiar Kovacsoczy], zicând: «De mirat este că limba moldovenilor și a muntenilor mai multe cuvinte are în sine râmlește decât italienești», măcar că italianul tot pre un loc iaste cu râmleștii...” (Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce*

^{*} Sintagma îi aparține lui M. Eminescu (*Epigonii*, 1870).

țară au ieșit strămoșii lor, redactat între 1686 și 1691 și publicat prima oară tot de M. Kogălniceanu, în 1852)

„— În toate țările, iubite cititoriule, se află acest feliu de scrisoare, care elinește *ritmos* se chiamă, iară slovenește *stihoslovie*, și cu acest chip de scrisoare au scris mulți lucrurile și laudile împăraților, a crailor, a domnilor și începuturile țărilor și a împărăției lor... Cu această pildă scrisu-ț-am și eu această mică carte, a cărui numile îi iaste *Viața lumii*, arătându-ți pre scurt cum iaste de lunecoasă și puțină viața noastră și supusă pururea primejdiilor și priminelilor [schimbărilor]. Nu să poftesc vreo laudă dintr-această puțină oste-neală, ci mai mult să vază că poate și în limba noastră a fi acest feliu de scrisoare ce se chiamă *stihuri*.” (poemul *Viața lumii: Predoslovie. Voroavă la cetătoriu*, 1671–1673)

3. „Însă rumânii înțeleg nu numai ceștia de aici, ce și den Ardeal carii încă și mai neași sunt, și moldovenii și toți câți și-ntr-altă parte să află și au această limbă, măcară fie și

cevași osebită în niște cuvinte den amestecarea altor limbi, cum s-au mai zis mai sus, iară tot unii sunt. Ce dară pe aceștia, cum zic, tot romani îi ținem, că toți aceștia dintr-o fântână au izvorât și cură [curg]...” (stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești ...*, redactată aproximativ între 1706 și 1716, publicată de N. Iorga între 1898 și 1899)

4. „Locuitorii Valahiei și ai Transilvaniei au aceeași limbă ca și moldovenii, dar pronunția lor este mai aspră, încât *giur* valahul îl pronunță *jur*, printr-un *z* polonez sau *j* francez; *Dumnedzău*, val. *Dumnezeu*; *acmu*, val. *acuma*; *acela*, val. *ahăla*. Ba au mai adăugat chiar câteva cuvinte necunoscute moldovenilor, pe care totuși în scris le ocolesc cu totul. Ei urmează atât limba cât și ortografia moldovenească, recunoscând prin asta că limba moldovenească este mai curată decât a lor...” (Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae — Descrierea Moldovei*, redactată în limba latină între 1714 și 1716, și apărută în limba română abia în 1825)

Contribuția Școlii Ardelene la „zidirea unei lumi în grai românesc” **

1. „Să adeverează, a treia, din limbă cum că românii cei ce astăzi sunt în Dachiia sunt din romanii cei vechi, că tot cel ce știe limba cea latinească și cea românească bine cunoaște cum că limba cea românească iaste alcătuită din cea latinească carea, întru atâtea neamuri varvare, măcar rău stricată, tot o au ținut românii în Dachiia; care lucru cu totul de crezut face cum că ei sunt adevărați fii și nepoți ai romanilor celor vechi carii preste toată lumea împărătea.” (Samuil Micu Clein, *Scurtă cunoștință a istorii românilor*, redactată în 1806, fragmente citate în *Școala Ardeleană*, vol. I, antologie întocmită de Fl. Fugariu, 1970)

„— Fiindcă pentru aceea vorbim ca alții să înțeleagă [...]. Iară unde lipsește limba noastră românească și nu avem cuvinte cu care să putem spune unele lucruri, mai ales pentru învățături și în științe, atunci cu socoteală și numai cât iaste de lipsă putem să ne întindem să luăm ori din cea grecească, ca din cea mai învățată, ori din cea latinească, ca de la a noastră maică, pentru că limba noastră cea românească iaste născută din cea latinească.” (Samuil Micu Clain, *Loghica...*, Buda, 1799, fragmente citate de Gh. Bulgăr în *Scritorii români despre limbă și stil*, 1984)

2. „Neamul care se folosește de una și aceeași limbă, coruptă neîndoios, dar romană sau latină, diferită totuși de italiană, franceză, spaniolă, însă apropiată cel mai mult de valică [...] și de italiană, nu numai eu, ci și alții am crezut de cuviință să o numim cu numele general *daco-romană*, de aceea că, vorbindu-se în diferite regiuni și provincii, a primit chiar și nume diferite de la acele regiuni sau de la părțile lor [...]. În prima noastră *gramatică daco-romană* am încercat să dovedim cu orice chip coruperea limbii daco-române din latină și totodată să-i învățăm limba română pe cei care cunosc bine

latina, după o metodă foarte lesnicioasă și pe o cale mai scurtă...” (Gheorghe Șincai, din *Prefața latină la Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, 1780, 1805, traducere de Fl. Fugariu în antologia citată)

3. „[...] Însă, măcar că limba românilor e împărțită în mai multe dialecte, a căror osebite mai vârtos stă în pronunția sau răspunderea unor slove, totuși românii cei dincoace de Dunăre toți se înțeleg laolaltă; ba în cărți nice nu au fără o dialectă singură: desclinirea [deosebirea] dialectelor numai în vorbă se aude...” (Petru Maior, *Disertație pentru începutul limbei românești*, 1812, reproducusă în *op. cit.*, 1970, vol. II)

4. „Treizăci și cinci de ani au trecut de când am luat asupra mea osteneala alcătuirii unui lexicon românesc. Pricina mi-au fost lipsa unii cărți ca aceasta în limba noastră, îndemnul — iubirea de neam, scopul — folosirea de obște. Adevărat că o apucare de acest feliu era prè nesocotită, dară ce nu face îndrăzneala tinărețelor, mai vârtos când să încinde cu focul patrioticesc, arzând purure cu dorință de a vedea cândva și întru poporul românesc încai răsărind bunele învățuri. Văzând că toate neamurile Europei au demult acum lexicoanele sale, numai la neamul nostru lipsește o carte ce să poată zice spița cè de întâi a culturii, mă sâmțeam răpit cu totul spre acest scop înalt. [...] Gândul meu a fost, dară să adun numai acele cuvinte ce să află în cărțile și scrisorile de obște a neamului românesc. Lângă acestea, și toate acele cuvinte care sunt obicinuite la tot neamul, ori de la care limbă să purceadă, căci, de vreme ce s-au primit odată de către tot neamul (pre-cum s-au dzis mai sus), nu să pot dzice mai mult străine, ci proprii neamului românesc.” (I. Budai-Deleanu, *Lexiconul românesc-nemțesc: Prefație*, 1819, reproducusă în *Scritorii lingvistice*, Ediție Mirela Teodorescu, Ion Gheție, 1970)

** Sintagma îi aparține lui L. Blaga (*Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, 1966).